

શ્રી લઘુદણ્ડકવિચાર

દ્વિતીય
'એક વિધાર્થી'

પ્રકાશક •
શ્રી મહંમદ જુઠાણાણ
વેરાવળ (કાઠિયાવાડ)

પ્રકાશક :
શ્રીક મદનજી જુહાપાણી
રેડેશનરોડ
બેરાવળ (કાઠિયાવાડ)

પ્રથમ આવૃત્તિ

નવ ૧૯૭૦

મૂલ્ય સદ્વિચારન

અદ્યક્ષસ્થાન સુર્વપ્રકાશ પ્રેસ
મુનકે મૂળચ દલાલ ત્રિકમલાલ પટેલ
પાનખેતનાકા અમદાવાદ

અસ્તાવના

પ્રાચીન ભારત અર્વાચીન ભારત કૃતા ધણે અંશે તદ્દન નિરાશો જ હતો પ્રાચીનકાળમાં વિદેશીઓના આક્રમણો ધર્તા હતા છતાં આ દેશની મામાજિક તેમજ રાજકીય પરિસ્થિતિ એવી વિષમ ન હતી, જેવી આજે છે આ કારણને લીધે તે વખતે આજકાલની માફક સાધનોની અલુલતા ન હોવા છતાં પણ જીવનવૃત્તિ સંતોષમં હતી ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનની સાથે જીવનવૃત્તિનો ધનિષ્ઠ મળધ છે

ન્યારે મનનું વલણ બાહ્ય આવશ્યકતાઓ તરફ વિશેષ દબે છે ત્યારે આધિભૌતિક વિકાસનું પ્રાધાન્ય થાય છે અને આથી ઊભડુ ન્યારે મનની ગતિ આત્મોન્મુખ થાય છે ત્યારે આધ્યાત્મિક વિકાસની પ્રધાનતા થાય છે

પ્રાચીન યુગમાં હિન્દુલોકોની મનોગતિ આધ્યાત્મિક વિષયો તરફ મુખ્ય હતી અને તેથી જ તેઓ ખુબ સાહિત્ય મુખ્યત્વે આધ્યાત્મિક વિષયોથી ભર્યું પડ્યું છે અને એ જ કારણને લીધે કંઈ જીવનવૃત્તિવાળા આ વત્તા માન્યુગમાં પણ આર્થમન્તતિમાં જન્મથી જ કુળપરંપરાગત આધ્યાત્મિક બાવાં થોડે ધણે અરો વારમાં જીતરેલા જેનામાં આવે છે

આધ્યાત્મિકભાવની પ્રધાનતાવાળા તે પ્રાચીનયુગના સાહિત્યની કાઈ પણ શાખાને જોશો તો માનુસ પડશે કે તેનું અંતિમ લક્ષ્ય તો મોક્ષપ્રાપ્તિ જ હશે એટલા માટે આત્મા, યુનર્જન્મ વગેરે આધ્યાત્મિક વિષયોનો થોડો ધણો સંબંધ તેની સાથે અવશ્ય જોડાએલો હોય છે

જૈન, વૈદિક અને બૌદ્ધ સમ્પ્રદાયના સાહિત્યમાં આધ્યાત્મિક વિષયોનું જે વર્ણન છે તે પ્રાચ એક સરખું છે જો કે બાપા અને વર્ણુનશૈલીનો ભેદ અવશ્ય છે એક સમ્પ્રદાયમાં કાઈ અમુક વિષયનું

શેષ અને પ્રધાન વર્ણન હોય છે તો બીજા સમ્પ્રદાયમાં બીજા
કાર્ષ વિષયનું વર્ણન હોય છે પણ આમ હોવા છતાં એટલું તો
જોઈએ છે કે હિન્દુ ધર્મ સમ્પ્રદાયોના સાહિત્યમાં એવો કાર્ષિક જ
વિષય દર્શો કે જે એક બીજામાં ન્યૂનાધિક પ્રમાણમાં મળતો ન હોય
તેવા માટે સામ્પ્રદાયિક અભ્યાસીઓએ જાણી લેવું જોઈએ કે તેઓ
તાના સમ્પ્રદાયના સાહિત્યમાં જ કાર્ષ વિષયની પરિપૂર્ણતા મળી
એસે જો તેઓએ કાર્ષ પણ વિષયનું વિસ્તૃત તેમ જ સ્પષ્ટ જ્ઞાનનું
પાઠન કરવું છે તો તેઓએ પોતાના અગ્રીય વિષયના સ્વસામ્પ્રદાયિક
સાહિત્યનું અવલોકન કર્યા છતાં તે જ વિષયના પરસામ્પ્રદાયિક
સાહિત્યના મન્તવ્યને નિષ્પક્ષભાવે અભ્યાસ કરવો જોઈએ અને પછી
પોતાના સાહિત્યના વર્ણન અને મન્તવ્યોમાં કેટલી મમતા કે વિષમતા
જોવાતો વિચાર કરવો જોઈએ ' અમામ મિત્રાવના બીજાના
સમ્પ્રદાયના સાહિત્યમાં અમુક વિષયનું વર્ણન નથી જાય છે તો
અધુરું છે ' છતાં ક્યારે જ્યાંસુધી જુદા જુદા સમ્પ્રદાયોનું
સાહિત્ય પણ યોગ્યતાપૂર્વક દેખવામાં ન આવે ત્યાંસુધી કેવા તેને
જાણવું જ પરિણામ સમજવું જોઈએ ' આપણા જ સમ્પ્રદાયના
સાહિત્યમાં બધું જ અને બીજાઓના સાહિત્યમાં કાર્ષ નથી ' આ
જાણવું કારણે બિન સમ્પ્રદાયના સાહિત્યને જોવાની અભિરુચિ
માપણામાંથી ચાલી જાય છે એટલું જ નહિ પણ એક બીજાના
તે હોવો જોઈતો આ રભાવ પણ ચાલ્યો જાય છે અને તેને બદલે
બધું બધા સમ્પ્રદાયવાળાઓમાં પરસ્પર દ્વેષભાવ પેા મળે જાય છે
જો સામ્પ્રદાયિક અભિનિવેશને કારણે વૈદિક વિદ્વાનોમાંથી કેટલાક
વિદ્વાનો જૈનસાહિત્ય તેમજ બૌદ્ધસાહિત્યમાંથી લાભ મેળવી
નિરુદ્ધિ કરે છે આવી જ મનોભાવ જૈન વિદ્વાનો અને બૌદ્ધ
વિદ્વાનોની છે

પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં શરીરધારી આત્માઓનું વર્ણન છે શરીરધારી
માં પણ પક્ષી વગેરે તિર્થ પ્રાણીઓ અને મનુષ્ય એ બે વર્ગો

આપણને પ્રત્યક્ષ છે જ્યારે નારક તથા દેવો કે જોગોનું વર્ણન વૈદિક બૌદ્ધ વગેરે ગ્રંથોમાં પણ છે એ બે વર્ગો આપણને પરોક્ષ છે આ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ દેહધારી આત્માઓની મક્ષેપમાં ચાર શ્રેણીઓ છે, જે શાસ્ત્રમાં 'ચાર ગતિ'ના નામે પ્રસિદ્ધ છે પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં જે ચોવીશ દણ્ડો વર્ણવવામાં આવ્યા છે તે આ ચાર ગતિઓનું જ વિસ્તારરૂપ છે મનુષ્યગતિનો એક મનુષ્ય દણ્ડક અને તિર્યચગતિના પાંચ સ્થાવર, ત્રણ વિકલેન્દ્રિય અને એક પચેન્દ્રિય એ નવ દણ્ડો એમ કુલ દશ દણ્ડો તો પ્રત્યક્ષગોચર છે એટલા માટે તે મંગધી આ ગ્રંથમાં જે વાતો કહેવામાં આવી છે તે પ્રાય બધાને શુદ્ધિગમ્ય થઈ શકે એવી છે પરંતુ નરભગતિનો એક દણ્ડક અને દેવગતિના તેર દણ્ડો એમ ચૌદ દણ્ડોના સંગ્રહમાં કહેવામાં આવેલી વાતો સ્થૂળ અનુભવથી શુદ્ધિગમ્ય થઈ શકતી નથી આને માટે શ્રદ્ધાની માત્રા જોઈએ અને શ્રદ્ધાની માત્રાને વધારવા તેમજ પુષ્ટ કરવા માટે યુક્તિપ્રયુક્તિ સિવાય તે વિષયને લગતા કિંત કિંત સમ્પ્રદાયના સાહિત્યનો પણ ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

ઉપર લખાયામાં આવ્યું છે કે નારક તથા દેવોનું વર્ણન જૈનેતર સાહિત્યમાં પણ મળે છે ઉદાહરણ્યર્થ 'પાતજલ યોગર્થન'ના નીળ પાના છવીશમાં સૂત્ર (ભુવનગ્ગાન સ્વર્ગે સદમાત્) નું બાધ્ય વાચ્ય જોઈએ તેમાં મનુષ્યનોકવર્તા જમ્બુદ્વીપ, લવણમુદ્ર વગેરે દ્વીપ-સમુદ્રોની મિવાય નગકમ્બુગિ અને દેવશૂમિનું પણ વર્ણન છે તેમાં જ નરકભૂમિઓ અને સાત દેવલોકોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે પ્રત્યેક દેવલોકના દેવોની ભોજન વગેરેની ચર્ચા તથા આયુર્મર્યાદાનું પણ વર્ણન છે આવું જ વર્ણન અનેક વૈદિક પુરાણો તથા બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં પણ મળે છે આ પ્રમાણે બેદ પ્રભેદોની સંખ્યા અને સ્વરૂપના વિષયમાં વર્ણનભેદ હોવા છતાં પણ નગક અને દેવલોકના અસ્તિત્વના તરવો જના અસ્તિત્વે સાહિત્યમાં સમાનરૂપે મળી આવે છે

હિન્દી ચોરીયા દૃષ્ટાંતો એ નેત્રીક દ્વારાની અવલોકન મેળવે
આવી છે તેમાંથી કેટલાક દ્વારા જીગ્ની સાથે, કેટલાક ફક્ત
મનની સાથે તે કેટલાક દ્વારા ગુણ આત્માની સથે સર્વે સ્વ
છે આ દ્વારા વિશે વિચાર કરવાથી પ્રવેક વર્ષ ૧૧ પ્રાણીએ
શારીરિક તેમજ માનસિક સમ્પત્તિ ટકાઈ કઈ પ્રકારની હોય એ કે
જાણી શકાય છે આત્મ જ્ઞાન સંપાદન કર્યા બાદ મનનું વચન
આત્માના રાશ્પની તરફ ફરીવાર સંમાનના છે આ દારણને એ
પ્રમુખ પુસ્તક આધ્યાત્મિક તેમજ ધાર્મિક ગણવાના આવે છે

શ્રી 'લઘુદ્વય' એ આપણા મોટા સાહિત્યમાં એક પ્રકાર
વિસ્તૃત અને જટિલ જાણના આધ્યાત્મિક વિષયોને મહિષા એ
સ ગ કરવાના લેણે મોટા સાહિત્યનું સ્વર્ગન થયેલું છે, એ આજ
આ લઘુદ્વયના મોટા ઉપધી નેઈ સજાએ છીએ લઘુદ્વય
આત્મા દૃષ્ટા દૃષ્ટો અને દૃષ્ટોના દ્વારા વિશે પ્રતાપના વગેરે
મુનામા જુદે જુદે કેશવે વિસ્તારપૂર્વક વિચાર કરવામાં આવ્યા છે
તે વિશેષ નિગામએ તે તે સ્થાનેથી જાણી લેવું પડે

પ્રમુખ 'લઘુદ્વય' પુસ્તક ૫ સુખસાવજ્ઞતા 'દૃષ્ટ' નામની
દિન્દી પુસ્તિકાના આધારે તૈયાર કરવામાં આ મું છે અને તે જ
પુસ્તિકાની વિચારણા પ્રસ્તાવનાના ઉપરોગ આ પ્રસ્તાવનામાં
કરવામાં આવ્યા છે

શ્રી 'મીઠાસઘાઈ'એ પ્રમુખ પ્રમથિન ધાર્મિક પુસ્તકને પોતાના
સ્વ પિતાશ્રીના સ્મરણચિન્હરૂપે પ્રકાશિત કર્યું છે તે માટે તેમને
તથા પતિતશ્રીનો અને આભાર માનવાની આ તક લઉં છું

લેખક

શ્રી મદનજી ભુઠારાઈ, વેગવળ

જ મ સ ૧૧૨

મરણ મ ૧૯૮૭

નિવેદન

સ્તુત પુસ્તક કેટલાક વર્ષો પહેલાં આર્યોશી દેવદુર્ગબાહુત
શ્રી હવડક વિચાર' નામે વેરાવળથી પ્રસિદ્ધ કરવામા આવેલું પદ્ય
મેં પુસ્તકને નવી શૈલીએ સોધિતવર્ધિત કરવાનું ઉચિત સમજી આજે
બેનું રૂપાન્તર કરાવી માગ પૂજ્ય સ્વ પિતાશ્રીના સમગ્રજીવે બેટ
સ્વરૂપ આપવા માટે પ્રસિદ્ધ કરવામા આવે છે જે કેઈ માધુ,
સોઈની, આવક કે શ્રાવિકાઓને આવશ્યકતા હોય તે માગ નીચે જ
લખેલા સરનામે પદ લખી મગાવી શકે છે

નિવેદક

નેમીદાસ મદનજી

હવડાનું નેમીદાસ મદનજી, સ્ટેશન રોડ,

વેરાવળ [કાઠિયાવાડ]

અનુક્રમણિકા

(૧) દેવ્યવિચાર	૫૪
(૨) દેવકવિચાર	૨
(૩) ચાવીસ દ્વારો વિષે વિચાર	૧૪
(૪) ચાવીસ દેવકેતમા ચાવીસ દ્વારોની ચોજના	૩૦
(૫) ધર્મજોષ	૪૨

શ્રી ઘોરાય નમ

શ્રી લઘુદણ્ડકવિચાર

[દણ્ડ, દણ્ડકો અને દણ્ડકના દ્વારો વિષે
સામાન્ય વિચાર]

જેનધર્મના મુખ્ય બે સિદ્ધાન્તો છે (૧) આત્મવાદ અને (૨) ઈર્મવાદ આત્મા અને ઈર્મનો ઘણો જ ગાઢ સબંધ છે અને ઈર્મના આ ગાઢ સબંધને લીધે પ્રાણીઓ અનેક પ્રકારની સાસાગિદ દુ ખપન્મ્પરાઓ સહ્યા ઠરે છે પ્રાણીઓ જે સુખદુ ખ વગેરેનો અનુભવ કરે છે તેનું મુખ્ય કારણ શુભાશુભ કર્મ છે

કર્મ એટલે માનસિક, વાચિક અને કાયિક શુભાશુભ વ્યાપાર પ્રાણીઓ મનથી, વચનથી અને કાયાથી શુભાશુભ પ્રવૃત્તિઓ કરે છે અને એ પ્રવૃત્તિ અનુસાર તેના શુભાશુભ ફળ - સુખદુ ખનો અનુભવ કરે છે

આ રીતે સ સાગમા કોઈ ગરીબ તો કોઈ તવગર, કોઈ દુ ખી તો કોઈ સુખી, કોઈ રાત્ર તો કોઈ રક વગેરે જે સ સાગની વિચિત્રતા જણાય છે તેનું મુખ્ય કારણ માત્ર કર્મ છે

(૧)

દૃષ્ટવિચાર

શાસ્ત્રકારો કર્મનો 'દૃષ્ટ' શબ્દથી પણ વ્યવહાર કરે છે કારણ કે પ્રાણીઓ માનસિક, વાચિક અને કાયિક કર્મ દૃષ્ટથી જ દૃષ્ટાય છે અને ફલત જુદી જુદી થોનિઓમા ભમે છે

કર્મનો મોટો દૃષ્ટ 'સસારની જન્મજમાથી મુક્ત ન થવા દેવું' એ છે. સસારમા રહી અનેક પ્રકારની આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિ, જન્મ, જરા, મરણ વગેરે અનેક દુખો ઊપજાવનારી અવસ્થાને પ્રાપ્ત થતા રહેવું અને એ અસદ્ય દુખો સદ્યા કરવા એ જ કર્મનો મોટો 'દૃષ્ટ' છે

આ કર્મનો 'દૃષ્ટ' દરેક પ્રાણીઓએ સહેવો જ પડે છે. આ કર્મના અપરાધનો દૃષ્ટ સમભાવે સદ્યા વિના દોષ પણ પ્રાણી સિદ્ધ, છુદ્ધ અને મુક્ત થઈ શકતો નથી. શાસ્ત્રમરો તો ખુલા શબ્દોમા કહે છે કે 'કલ્માણ કમ્માણ મોક્ષ્ણો અત્થિ' અર્થાત્ કરેલા કર્મોને લોગવ્યા સિવાય ફટકો નથી કરેલા કર્મોને લોગવવા એ જ કર્મનો મોટો દૃષ્ટ છે એ આગળ કહેવામા આન્યું છે

કર્મોના તારણે પ્રાણીઓને કેવી કેવી ગતિઓમા, કેવા કેવા દુખો સહેવા પડે છે અને ત્યાં કેવી વલે થાય છે વગેરે આપણે ચોવીશ દૃષ્ટકો અને દૃષ્ટકોના દ્વારો વિષે વિચાર કરવાથી જાણી શકીશું અને દૃષ્ટકોનું સ્વરૂપ જાણવાથી કર્મોનું પરિણામ કેટલું ગંધુ ભયકર હોય છે તેનું આપણને જ્ઞાન થશે અને ફલત કર્મોથી મુક્તિ મેળવવા માટે આપણે અહિંસાદિ સદૃશ્યોનું આચરણ જીવનમા ઉતારવા પ્રયત્નશીલ થઈશું

(૨)

દણ્ડકવિચાર

મનોદણ્ડ, વચનદણ્ડ અને કાયદણ્ડને લીધે પ્રાણીઓ નરકગતિ, તિર્યચગતિ, મનુષ્યગતિ અને દેવગતિ એ ચાર ગતિઓમા ભગ્ન્યા કરે છે અને મુખ્યદુષ્ણનો ત્યા ઠડવો—મીઠો અનુભવ કરે છે આત્મા આ કર્મદણ્ડની સજાથી ત્યારે જ મુક્ત થાય જ્યારે તે માનસિક, વાચિક અને કાયિક વ્યાપાર છોડી દે અને કર્મપ્રવૃત્તિમાથી નિવૃત્ત થાય, પણ જ્યામુખી એ શુભાશુભ કર્મની પ્રવૃત્તિઓમા રમ્યોપરમ્યો રહે છે ત્યામુખી તે કર્મવિપાકને લીધે ચાર ગતિ, ચોવીશ દણ્ડકો અને ચોરાશી લાખ જીવ્યોનિ—જીવોત્પત્તિસ્વાનો—મા ભગ્ન્યા કરે છે અને ત્યા આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિ, જન્મ, જરા અને મૃત્યુ વગેરે દુષ્ણપગ્ધરાથી પીરાય છે

‘દણ્ડક’નો સામાન્ય અર્થ ‘મન, વચન અને કાયના ત્રિવિધ યોગથી દણ્ડક-ધર્મબ્રહ્મ થયેલા આત્માને કર્મદણ્ડ લોગવવાના સ્થાનો’ એવો થાય છે

સંક્ષેપમા નરકગતિ, તિર્યચગતિ, મનુષ્યગતિ અને દેવગતિ એ ચાર જ દણ્ડકો છે જો આ ચાર ગતિનો થોડો વિસ્તાર કરીએ તો દણ્ડકો ચોવીશ થાય છે

પૂર્વાચાર્યોએ ચાર ગતિના એ ચોવીશ દણ્ડકો નીચેની ગાથામા આ પ્રમાણે વિવર્તાર્યા છે —

નેરદ્વા અસુરાદ, પુન્વાઈ વેન્દિવદયો ચેવ ।

ગન્મયતિરિયમણુસ્તા, વતરજોદસિયવેમાળી ॥

સં૦ છાયા—નેરયિકા અસુરાદય પૃથિવ્યાદયો દ્વોન્દ્રિયાદયથૈવ ।

ગર્મજતિર્યદ્દમનુષ્યા વ્યતરજ્યોતિપિકૃતૈમાનિકા ॥

અર્થાત્—(૧) નારક (૧૦) અસુરકુમાર આદિ ભવનપતિઓ
(૫) પૃથ્વીમાય આદિ સ્થાવરો, (૩) દીન્દ્રિય આદિ વિકલેન્દ્રિયો, (૧)
ગર્ભજ તિર્યચ (૧) ગર્ભજ મનુષ્ય (૧) વ્યન્તર, (૧) ન્યૌતિય
અને (૧) વૈમાનિક આ પ્રમાણે કુલ ચોવીસ દંડકો છે

આ ચોવીસ દંડકોનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે જણાવું —

[૧] નારક-દંટક વિષે વિચાર

જે ગ્યાનમા અશુભકર્મના ઉદયવાળા જીવો પેદા થાય છે તે
સ્થાન નરક' કહેવાય છે નરકના પૃથ્વીના બેઠી સાત બેદ છે
આ માન પ્રમાણના નરકોમાં પેદા થનારા જીવો 'નારક' કહેવાય છે
આ નારક જીવોની અવસ્થા સમાન હોવાથી તે નારકોનો એક ન
દંડક ગણવામા આ યો છે

નરકની નીચે લખેલી સાત પૃથ્વીઓ છે —

(૧) રત્નપ્રભા, (૨) શર્કરાપ્રભા, (૩) વાલુકાપ્રભા, (૪) પક્ષપ્રભા
(૫) ધૂમપ્રભા (૬) તમ પ્રભા (૭) તમસ્તમપ્રભા

ઉપર લખેના નામો બધા સાર્થક છે અર્થાત્ જે પૃથ્વીના
સ્થાનોની અધિકતા હોય તે 'રત્નપ્રભા' એવી જ રીતે ન્યા શર્કરા
એટલે ઠાકરાની અધિકતા હોય તે 'શર્કરાપ્રભા' વાલુકા-રેતી
ન્યા અધિકતા હોય તે 'વાલુકાપ્રભા', ન્યા પક્ષ-કીચડની અધિકતા
હોય તે 'પક્ષપ્રભા', ન્યા ધૂમ-ધૂમાડાની અધિકતા હોય તે
'ધૂમપ્રભા', ન્યા અધિકારની અધિકતા હોય તે 'તમ પ્રભા' અને ન્યા
અધિકતર અધિકાર હોય તે 'તમસ્તમ પ્રભા' કહેવાય છે

આ માટેના નરક-પૃથ્વીઓના ૨૬ અર્થાત્ અર્થશૂન્ય નામો નીચે
લખ્યા પ્રમાણે પણ શાસ્ત્રમા પ્રસિદ્ધ છે —

(૧) ધમ્મા (૨) વચા (૩) શીના (૪) અંજના, (૫) રિદા
(૬) મપા અને (૭) માધવતી

[૧૧-૨૬] પાત્ર સ્થાવરોના પાત્ર દ્વયકો વિષે વિચાર

જે જીવો પોતાની મેળે અર્થોત્ત બીજાઓના સહકાર વિના એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ જઈ શકતા નથી તે સ્થાવર જીવો દહેવાય છે સ્થાવર જીવોનો સામાન્ય અર્થ સ્થિત રહેનારા જીવો, જીવો થાય છે

આ ધ્યાનર જીવોની પાત્ર નિકાયો (ભતિઓ) છે —

(૧) પૃથ્વીકાય (૨) અપભય, (૩) તેજઃકાય (૪) વાયુકાય અને (૫) વનસ્પતિકાય.

આ પાત્ર નિકાયોના સામીય નામો નીચે પ્રમાણે છે —

(૧) ઇન્દ્રિયાવરકાય, (૨) જબીયાવરકાય, (૩) સપીયાવરકાય (૪) સુમતિયાવરકાય (૫) પમાવચયાવરકાય

આ પાત્ર સ્થાવર જીવોના પાત્ર દ્વયકો છે

આ ધ્યાવર જીવોને સ્પર્શોદ્રિય નામની એક જ ધન્દ્રિય હોય છે આ પૃથ્વીકાય આ પાત્ર સ્થાવર નિકાયના જીવોના સૂક્ષ્મ અને બાહ્ય એવા મે પ્રધાન ભાગો છે સૂક્ષ્મ જીવો સોકના બધા ભાગોમાં રહેના છે તે સૂક્ષ્મ જીવો ખૂબ જ સૂક્ષ્મ હોવાથી આપણી ચર્મ ચક્ષુઓથી દ્રષ્ટિગોચર થતા નથી અને તેથી તે જીવો છેદી બેદી કે જે જગ્યાની શકાતા નથી જ્યારે બાહ્ય (સ્થૂળ) જીવો જીવતોકના ખાત્ર ખાત્ર ધ્યાનોમાં જ રહે છે અર્થાત્ હિર્વ, મધ્યમ અને અરો ભાગમાં હોવા છતાં પણ તેના પ્રત્યેક પ્રદેશમાં હોતા નથી આ સ્થૂળ જીવો છેદી બેદી શકાય એવા હોય છે અને આ સ્થૂળ જીવોમાંના પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયના જીવો સિવાયના બધા બાહ્ય (સ્થૂળ) ધ્યાવર જીવો સમુદાયરૂપમાં જ આપણી ચર્મચક્ષુઓથી દેખી શકાય છે પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયનું તો એક એક શરીર પણ આપણી આંખે દેખી શકીએ છીએ.

[૧૬-૧૮] મજુ વિકલેન્દ્રિયના મજુ દણ્ડકો વિષે વિચાર

જે જીવોને એક ઇન્દ્રિયથી વધારે ઇન્દ્રિયો હોવા છતાં પૂર્ણ અર્થાત્ પાંચ ઇન્દ્રિયો નથી તે જીવો 'વિકલેન્દ્રિય જીવો' કહેવાય છે. વિકલેન્દ્રિયના દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય એવા ત્રણ વિભાગો છે, તેજ વિકલેન્દ્રિયના ત્રણ દણ્ડકો છે. બધા વિકલેન્દ્રિય જીવો ત્રસ અર્થાત્ પોતાની જ ઇચ્છાથી એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ જઈ શકે છે. વિકલેન્દ્રિય જીવો મધ્યમ લોકમાં જ હોય છે.

[૧૬-૨૦] ગર્ભજ તિર્યચના એક દણ્ડક વિષે વિચાર

જે તિર્યચ (પશુ-પંખી વગેરે જીવો) પાંચ ઇન્દ્રિયનાળા અને ગર્ભથી પેદા થએલા હોય છે, તે 'ગર્ભજ તિર્યચ' કહેવાય છે. ગર્ભજ તિર્યચોનો એક જ દણ્ડક ગણવામાં આવ્યો છે.

આ ગર્ભજ તિર્યચોના નીચે લખેલા પાંચ વિભાગો છે —

- (૧) જલચર—પાણીમાં વિચરનારા તે મચ્છ, કચ્છ, મગર વગેરે જીવો.
- (૨) ધ્વન્યચર—પૃથ્વી ઉપર ચાલનારા તે ગાય, બેચ વગેરે જીવો.
- (૩) ઉરપર—ઉર એટલે પેટ ઉપર ચાલનારા તે સર્પ વગેરે જીવો.
- (૪) હુજપર—હુજાએ ચાલનારા તે નોળીઆ કાકીડા વગેરે જીવો.
- (૫) ખેચર—ખ એટલે આકાશમાં વિચરનારા તે પોપટ, મોગ વગેરે પક્ષી જીવો.

આ બધા જીવો સ્વભાવતઃ મનુષ્યની માફક સીધા ચાલતા નથી પણ તિર્યક-તિરછા ચાલે છે એટલે તે બધા જીવો તિર્યચ કહેવાય છે. જો કે ગર્ભજ તિર્યચની મિત્રામ સમૃદ્ધિમ જાતિના-ગર્ભ વિના પેદા થનારા-તિર્યચ જીવો હોય છે પણ તે સમૃદ્ધિમ જીવોનો ગર્ભજ તિર્યચ જીવોના વર્ણનમાં સમાવેશ થતો હોવાને લીધે તેનો જુદો દણ્ડક ગણવામાં આવ્યો નથી. આજ પ્રમાણે સમૃદ્ધિમ મનુષ્યોના દણ્ડકના વિષયમાં કદી શકાય.

[૨૦-૨૧] ગર્ભજ મનુષ્યના એક દૃષ્ટક વિષે વિચાર

ગર્ભથી પેદા થનારા મનુષ્યો ‘ગર્ભજ મનુષ્ય’ કહેવાય છે. ગર્ભજ મનુષ્યનો એક જ દૃષ્ટક ગ્રંથુવામાં આ પો છે.

ક્ષેત્રભેદથી મનુષ્યોના અનેક ભેદો છે. પણ તેના મુખ્ય આ વિભાગો આ પ્રમાણે પાઠી શકાય —

(૧) કર્મભૂમિના મનુષ્યો

(૨) અકર્મભૂમિના મનુષ્યો

(૩) અંતરદીપના મનુષ્યો

(૪) સમૃદ્ધિમ મનુષ્યો

આ ચાર વિભાગોનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન નીચે પ્રમાણે જણવું —

(૧) કર્મભૂમિના મનુષ્યો

જે ભૂમિમાં મનુષ્યો અસિ મસિ, અને કૃષિ એટલે તલવાર, હલમ અને ખેતીવાડીથી આજીવિકા ચલાવવાનો કર્મવ્યાપાર કરતા હોય તે ‘કર્મભૂમિ’ કહેવાય છે. આ કર્મભૂમિમાં વસનારા મનુષ્યો ‘કર્મભૂમિના મનુષ્યો’ તરીકે ઓળખાય છે.

કર્મભૂમિઓના નીચે લખેલા પદ્ધતિ વિભાગો છે —

(૫) ભરત, (૫) ધરવત અને (૫) મહાવિદેહ

આ કર્મભૂમિઓનું વિસ્તારક્ષેત્ર ખૂબ જ ફેલાયેલું છે. તેમાં (૧) ભરત, (૧) ધરવત અને (૧) મહાવિદેહ એ ત્રણ એક લાખ ચોળનવાળા જમીનદીપ મા આવેલા છે.

— આ જમીનદીપને ફરતો બે લાખ ચોળનનો લવણુ સમુદ્ર છે અને એ સમુદ્રને ફરતો ચાર લાખ ચોળનનો ‘ઘાતખીખડ’ નામનો દીપ છે. આ દીપમાં (૨) ભરત (૨) ધરવત અને (૨) મહાવિદેહ

એમ ૬ કર્મભૂમિઓ આવેલી છે આ 'ધાતકીખડને' રૂતો આક લાખ યોજનનો 'કાતોદધિ' નામનો સમુદ્ર છે અને એ સમુદ્રને ફરતો આક લાખ યોજનનો 'અર્ધપુષ્કર્ણ' નામનો દ્વીપ છે આ દ્વીપમા પશુ (૨) ભરત (૨) ધરવત અને (૨) મહાવિરેદ નામની ૬ કર્મભૂમિઓ આવેલી છે આ પ્રમાણે કુલ ૫૦૨ કર્મભૂમિઓ છે

(૨) અકર્મભૂમિના મનુષ્યો

જે ભૂમિમા મનુષ્યોને અસિ, મસિ અને કૃષિનો આશ્રયિકા માટે કર્મ-આપાત્ કરવો પડતો નથી પણ જેમા 'ક'પટ્ટ'થી મનો વાહિત કળ મળી જાય છે તે ભૂમિ 'અકર્મભૂમિ' કહેવાય છે

અકર્મભૂમિઓના ત્રીમ વિભાગો નીચે પ્રમાણે છે —

(૫) હેમવવ, (૫) હિરણ્યવ, (૫) હગ્નિવાસ (૫) ગમકવામ,
(૫) દેવકુરુ, અને (૫) ઉત્તરકુરુ

આ ત્રીણ અકર્મભૂમિઓના ક્ષેત્રોમાં ૭ ક્ષેત્રો જ છુદ્ધીપમા, બાર ક્ષેત્રો ધાતકીખડમાં અને બાર ક્ષેત્રો અર્ધપુષ્કર્ણમાં આવેલા છે આ પ્રમાણે ત્રીણ અકર્મભૂમિના ક્ષેત્રો છે ક્ષેત્રોમાં રહેનારા મનુષ્યો 'અકર્મભૂમિના મનુષ્યો' તરીકે ઓળખાય છે

(૩) અતરદ્વીપના મનુષ્યો

અતરદ્વીપ એટલે દ્વીપ નહિ પણ જમીનનો અમુક ભાગ જે પાણી ઉપર રહેતો હોય તે 'અતરદ્વીપ' કહેવાય છે 'લવણ' સમુદ્રના પાણી ઉપર આવો એક અંતરદ્વીપ આવેલો છે આ દ્વીપના કુલ ૫૬ પ્રસ્તર કે દાદા છે અને એ ૫૬ અતરદ્વીપના પ્રસ્તર-દાદા ઉપર જે મનુષ્યો રહે છે તે 'અતરદ્વીપના મનુષ્યો' તરીકે ઓળખાય છે આ અતરદ્વીપનું વર્ણન અત્રે સંક્ષેપમાં કર્યું છે

(૮) સંમૂર્ચિત મનુષ્યો

જે મનુષ્યો મળમત્ર વગેરે અશુચિમાં પેદા થાય છે તે 'સંમૂર્ચિત મનુષ્યો' કહેવાય છે શાસ્ત્રમરોએ સંમૂર્ચિત મનુષ્યોના ઉત્પત્તિ થવાના ચૌદ અશુચિસ્થાનો વર્ણવ્યા છે તે નીચે પ્રમાણે જાણવા —

- (૧) ઉચ્ચારેસુ—મળમાં પેદા થનારા સંમૂર્ચિત મનુષ્યો
- (૨) પાતલગણસુ—ભૂતમાં , , ,
- (૩) છેકેસુ—બગીચામાં , , ,
- (૪) ઘણાણેસુ—નાકના મેલમાં ,
- (૫) જાતેસુ—વમન-જિભગીમાં
- (૬) પિત્તેસુ—પિત્તમાં , ,
- (૭) પુણ્ડસુ—પદ્મમાં , , ,
- (૮) સોળાણસુ—તોણીત તોળીમાં , ,
- (૯) કુકેસુ—શુક-વીર્યમાં , ,
- (૧૦) કુક્કપુગ્મલપરિતાપિણ્ડસુ—શુક થઈ મએલા વીર્યના પુદ્ગલો ફરી જીના થાય ત્યારે તેમાં પેદા થનારા સંમૂર્ચિત મનુષ્યો
- (૧૧) વિગલ્યજીવકલેવરેસુ—મૃતક જીવના કલેવરમાં , ,
- (૧૨) ક્ષતિપરિસસજોગસુ—ઝીપુરુષના સંયોગમાં , ,
- (૧૩) નગરનિધમણસુ—નગરની મટરો વગેરેમાં , ,
- (૧૪) સમ્યમસુદઠાણસુ—દરેક અશુચિસ્થાનોમાં , , ,

આ પ્રમાણે સંમૂર્ચિત મનુષ્યોના પેદા થનારા ચૌદ અશુચિ સ્થાનો છે

ઉપર જણાવેલા કર્મભૂમિ અકર્મભૂમિ અનરહીપ તેમજ સંમૂર્ચિત વગેરેના મનુષ્યોનો એક જ દેહક જન્મવામાં આવે છે

[૨૧-૨૨] વ્યન્તર દેવોના એક દણ્ડક વિષે વિચાર

આ વ્યન્તર દેવો એક પ્રકારના દેવો છે તેઓ પહેલી નરકના સૌથી ઉપરના એક દુનિયર યોજન પરિમિત ભાગમાં રહે છે આ વ્યન્તર જાતિના દેવોની કુલ સોળ જાતિઓ છે તે નીચે પ્રમાણે જણાવી —

(૧) પિશાચ, (૨) ભૂત, (૩) વક્ષ, (૪) રાક્ષસ, (૫) કિન્નર, (૬) કિપુરુષ, (૭) મહોગ્ગ, (૮) ગન્ધર્વ, (૯) આણ્ડપનો (૧૦) આણ્ડપનો (૧૧) ઇસિવાર્ધ, (૧૨) બ્રહ્મવાર્ધ (૧૩) કલ્પિય, (૧૪) મહાકલ્પિય (૧૫) કોદાક, (૧૬) પયગદેવ

આ વ્યન્તર દેવોમાં દસ જાતિના જુદાજુદા દેવોનો પણ સમાવેશ થાય છે

આ ૧૬ જાતિના વ્યન્તર દેવોનો એક જ દણ્ડક ગણવામાં આવ્યો છે

[૨૨-૨૩] જ્યોતિષ્ક દેવોના એક દણ્ડક વિષે વિચાર

(૧) ચન્દ્ર, (૨) સૂર્ય (૩) મહા, (૪) નક્ષત્ર અને (૫) તોરણ

આ પાંચ પ્રકારના જ્યોતિષ્કો એક પ્રકારના દેવો જ છે અગ્ની દ્વીપમાં જે જ્યોતિષ્કો છે તે ચર છે કારણકે તેમના વિમાન ફરે છે અને અગ્નીદ્વીપની બહારના જ્યોતિષ્કોના વિમાનો ફરતા નથી અર્થાત્ અચર-સ્થિત રહે છે એટલે ત્યાંના જ્યોતિષ્કો સ્થિત કહેવાય છે બધા જ્યોતિષ્કો મધ્યલોકમાં જ છે

આ ચર-અચર જ્યોતિષ્ક દેવોનો એક જ દણ્ડક ગણવામાં આવ્યો છે

[૨૩-૨૪] વૈમાનિક દેવોના એક દણ્ડક વિષે વિચાર

જે દેવો, ભવનપતિ, વ્યન્તર અને જ્યોતિષ્કની અપેક્ષા વિશેષ પુષ્પશાળા અને ઉર્ધ્વલોકમાં રહેવા વિમાનોમાં રહે છે તેઓ 'વૈમાનિક' કહેવાય છે આ વૈમાનિક દેવોમાં કેટલાક દેવો એવા

હોય છે કે જેઆમાં પરસ્પર સ્વામી-સેવકનો મંત્ર હોય છે અને કેટલાક વૈમાનિક દેવોમાં એવો સ્વામી-સેવકનો મંત્ર હોતો નથી. અર્થાત્ બધામાં સમાનતા હોય ■ ઉચ્ચનીચના ભાવવાળા દેવો 'કલ્પોપન દેવો' કહેવાય છે આ કલ્પોપન દેવો તીર્થંકર જેવા મહાપુરુષોના મુશ્કેલી આકર્ષિત થઈ મનુષ્ય-લોકમાં પણ તેમની સેવા-પૂજા કરવા માટે આવે છે

આ ૬ યોગ્ય વૈમાનિક દેવોના સ્થાનને થી નીચે લખેના બાર બેરો ■ —

- (૧) મૌઘર્મ, (૨) ઈશાન, (૩) સનત્કુમાર (૪) માહેન્દ્ર,
(૫) લક્ષ્મી (૬) લાન્તક (૭) મહાશુક્ર, (૮) મહાસાર
(૯) આનત, (૧૦) પ્રાણુ (૧૧) આરણ્ય (૧૨) અમ્યુત

'જે વૈમાનિક દેવોમાં ઉચ્ચ-નીચનો કે સ્વામી-સેવકનો ભાવ નથી તે કલ્પાતીત વૈમાનિક દેવો' કહેવાય ■ આ કલ્પાતીત વૈમાનિક દેવોના ક્રિયેશ્વર અને અનુત્તર એવા સ્થાનબેઠથી બે બે છે ક્રિયેશ્વરના નવ અને અનુત્તરના પાંચ પ્રકાર છે તે નીચે પ્રમાણે જણાવવા —

નવ ક્રિયેશ્વરના સાત્તીય નામો —

- (૧) ભદ્રે (૨) સુભદ્રે (૩) સુભાગ્યે, (૪) સુમાધુમે
(૫) પ્રિયદસ્યે (૬) સુત્તમ્યે, (૭) આમોહ્યે (૮) સુપદિમ્યે
(૯) જ્યોત્સ્નેયે

પાંચ અનુત્તર વિમાનના નામો —

- (૧) વિજય (૨) વિજયત, (૩) જયત (૪) અપરાજિત
(૫) સર્વાર્થઘ્ન

આ ૬ પાતીત વૈમાનિક દેવો મનુષ્ય લોકમાં કેઈ દિવસ આવતા નથી

જલ્પ કિસ્મિતી અને લોકાંતિક દેવોના સમાવેશ કલ્પોપન દેવોના બાર સ્થાનોમાં થાય છે

આ બધા વૈમાનિક દેવોનો એક જ દણ્ડ ગણુગામા આ યો છે

* * * *

આ પ્રમાણે ચોવીશ દણ્ડો છે ને આ ચોવીશ દણ્ડોનો વિશેષ વિસ્તાર કરવામા આવે તો ચોરાશી લાખ જીવ્યોનિઓના પણ એટલા જ દણ્ડો થઈ શકે આ રીતે જોતા તો પ્રાણીઓ કર્મદણ્ડથી દણ્ડાતા ચારગતિ, ચોવીશ દણ્ડો અને ચોરાશી લાખ જીવ્યોનિઓમા ભમ્યા કરે છે અને તે જીવ્યોનિઓમા અનેક પ્રકારની કર્મના દણ્ડસ્વરૂપ વેદના મહા કરે છે

હવે આપણે એ ચોવીશ દણ્ડોના ચોવીશ દ્વારો વિષે થોડો વિચાર કરીએ દણ્ડોના દ્વારો એટલે એ 'ચોવીશ દણ્ડોમા ચોવીશ પ્રકારે દણ્ડ-સજ્જ મળે છે તેના સાધનો' આ સજ્જમા કોઈ શારીરિક-સજ્જ હોય છે, તો કોઈ માનસિક સજ્જ હોય છે

શારીરિક-સજ્જમા કોઈને અગો કે ઉપાગો વિકલ હોય તો કોઈને શરીર વાકુ, આડું કે અવળું હોય કે શરીરની ઊંચાઈ ઓછીવત્તી હોય વગેરે શારીરિક-સજ્જ કહી શકાય

માનસિક-સજ્જનો અર્થ સામાન્યતઃ આપણે માનસિક-વિકાર મમજવો જોઈએ ક્રોધ-ક્રોધ, માન, માયા, લોભ વગેરે આધ્યાત્મિક દોષોને માનસિક-વિકાર કે આધ્યાત્મિક-વિકાર કહી શકાય

આત્માનું મુખ્ય વ્યેય આધ્યાત્મિક-વિકાસ સાધવાનું છે પણ જો વિકાસ સાધવાને જાહેલે આધ્યાત્મિક-વિકાર જ વધવા પામે તો તેને એક પ્રકારની માનસિક-સજ્જ જ મમજવી જોઈએ

(૩)

ચોવીશ દ્વારો વિષે વિચાર

શાસ્ત્રકારોએ ચોવીસ 'દ્વારો' નીચે પ્રમાણે વર્ણવ્યા છે -

શરીરોગાહનસપ્તયમ સંગનજસાયા છહ કુમ્તિ સપ્તાઓ ।

કેસિદિયસમુદ્ધાપ સપ્તિ ચેપ ય વચ્ચિ ॥ ૧ ॥

દિગ્દિસનનાળખનાળે જોશુવઓમે સદ્ધા કિમાદારે ।

ઉપકાયદિર્દસમુદ્ધાપ અવળગઈ ધ્યગઈ થવ ॥ ૨ ॥

સ છાયા-શરીરમુવળાહનસહનનસંધાનજસાયા તપા ભવન્તિ છદ્ધા ।

કેપયન્દ્રિયસમુદ્ધાપાતસદ્ધી વેદધ પર્ચાસિ ॥ ૧ ॥

દ્રષ્ટિદર્શનજ્ઞાનમજ્ઞાને યોગોપયોગો તપા કિમાદાર ।

ઉપસત સ્થિતિ સમવહતવ્યવનત્યાપતવધવ ॥ ૨ ॥

ચોવીશ દ્વારોના નામો

અર્થાત્ — (૧) શરીરદ્વાર (૨) અવગાહનાદ્વાર (જિયાદ) (૩) સધનશુદ્ધિદ્વાર (શરીરમા રહેતા હાકકાની ગચના-મધારશુ) (૪) સરયાનદ્વાર (શરીરનો આકાર) (૫) કપાપદ્વાર (૬) મદ્વાર (૭) લેખાદ્વાર (૮) ઇન્દ્રિયદ્વાર (૯) મધુરધાતુદ્વાર, (૧૦) નિઝિત્વદ્વાર (૧૧) વેદદ્વાર (૧૨) પર્ચાસિદ્વાર (૧૩) દ્રષ્ટિદ્વાર (૧૪) દર્શનદ્વાર (૧૫) જ્ઞાન-અજ્ઞાનદ્વાર (૧૬) યોગદ્વાર (૧૭) ઉપયોગદ્વાર (૧૮) આહારદ્વાર, (૧૯) ઉપપાતદ્વાર (૨૦) સ્થિતિદ્વાર (૨૧) સમોદ્ધિયાદ્વાર, (૨૨) અવળગઈ, (૨૩) અનિદા અને (૨૪) આગતિદ્વાર.

ચોવીસ દ્વારોનું અર્થવિવેચન

(૧) શરીરદ્વાર

જેને ધારણ કર્યા વિના સસારી જીવ પોતાના માગ-ખગમ કર્મના ફળનો ભોગ કરી શકતો નથી અથવા જે સુખ-દુઃખ અનુભવ કરવાનું સ્થાન છે તે 'શરીર' કહેવાય છે

શરીરના પાંચ ભેદ નીચે પ્રમાણે છે —

(૧) આદારિક, (૨) વૈક્રિય, (૩) આહારક, (૪) તેજસ અને (૫) કાર્મણ્ય

(૧) જે શરીર પ્રદગ્ધોની સક્ષમ વગણાઓનું મનેદુ હોય છે અને જે સડી જવાના સ્વભાવવાળું છે તે 'આદારિક-શરીર' છે

(૨) જે શરીર કાર્ધવાર મોટું, કાર્ધવા નાનું, કાર્ધવા આકાશગામી, કાર્ધવાર સ્થલગામી વગેરે વિવિધ પ્રકારની ક્રિયા કરનારું હોય છે તે 'વૈક્રિય-શરીર' છે

(૩) ચતુર્દશપૂર્વધારી મુનિ, તીર્થંકર વગેરેની વિમૂર્તિ દેખવા માટે સંબંધિત વડે જે શરીરને બનાવે છે તે 'આહારક-શરીર' છે

(૪) આધેના અજને પચાવવા માટે જે શરીરનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તે 'તેજસ-શરીર' છે

(૫) નાનાવિષ કાર્મણ્ય-વર્ગણ્ય અર્થાત્ કર્મપ્રદગ્ધોનો જે મનુષ્ય છે તે 'કાર્મણ્ય-શરીર' છે

આ પાંચ પ્રકારના શરીરોમાં છેના બે-તેજસ અને કાર્મણ્ય-શરીરો સંસારાવગ્યામાં જીવની સાથે રલા કરે છે પણ પહેલા ત્રણ શરીરો એ પ્રમાણે સાથે રહેતાં નથી

(૨) અવગાહના દ્વાર

શરીરની બિચાર્થ 'અવગાહના' કહેવાય છે. શરીરની બિચાર્થ (અવગાહના) જથ્થા એટલે જોખમાં જોઈ જાગુલનો અસખ્યાનમાં જાગ જોટલી હોય છે અને ઉત્કૃષ્ટ એટલે વધારેમાં વધારે હળવર યોજનથી પણ વધારે હોય છે.

(૩) સમયજા દ્વાર

શરીરમાં રહેલા હાડકાની જે રચના અર્થાત્ હાડકાનું પારસ્પરિક બંધારણ તે મંદનન (મંધયણ) કહેવાય છે. અર્થાત્ શરીરમાં રહેલા હાડકાઓનું મગનન સંદનન કે સમયજા કહેવાય છે. હાડકાઓની જોડાણની મજબુતાઈને આધારે સંદનન-મંધયણના પણ ૭ જે પાંચામાં આનાં છે જેમકે —

(૧) વજ્રકપળનારાય મંધયણ (૨) કપળનારાય મંધયણ
(૩) નાગાય મંધયણ (૪) અર્ધનાગાય સમયજા (૫) કીલિકા મંધયણ અને (૬) મેવાર્થ મંધયણ

(૧) વજ્રકપળનારાય સમયજા—વજ્ર એટલે મજબૂત ખીનો. કપળ એટલે પાંગો (વેજન) અને નારાય એટલે બન્ને બાજુનો મર્કટ-બન્ધ.

મર્કટબન્ધથી બાધેનાં બન્ને હાડકાઓ ઉપર ત્રીજા હાડકાની પાટો બાધેનો હોય અને એ ત્રણેય હાડકાઓને મજબૂત રાખવા માટે વચમાં મજબૂત ખીનો હોય એવું મજબૂત સમયન જે શરીરના હાડકાઓમાં જણાય તે વજ્રકપળનારાય સમયજા કહેવાય છે.

(૨) કપળનારાય સમયજા—મર્કટબન્ધથી બાધેલા બન્ને હાડકાઓ ઉપર ત્રીજા હાડકાનો પાટો બાધેનો હોય પણ એ ત્રણેય હાડકાઓને મજબૂત રાખવા માટે વચમાં મજબૂત ખીનો જડેલો ન હોય તે 'કપળનારાય સમયજા' કહેવાય છે.

(૩) નાગાય સંધવણુ—એ હાડકાઓ અને બાલુઓથી મઠકંટ બંધવા બધાએના હોય પણ તે હાડકાઓને મળજી રાખવા માટે પાટો કે ખીટી ન હોય તે 'નાગાય સંધવણુ' કહેવાય છે

(૪) અર્ધનાગાય સંધવણુ—એ હાડકાઓ એક બાલુએ મઠકંટ બંધવી બધાએના હોય અને બીજી બાલુ ખીટી હોય તે 'અર્ધનાગાય સંધવણુ' કહેવાય છે

(૫) કાલિકા સંધવણુ—એ હાડકાઓની રચનામાં મઠકંટ બંધ અને પાટો ન હોય પણ કેવળ ખીનાથી હાડકાઓ જોડેલા હોય તે 'કાલિકા સંધવણુ' કહેવાય છે

(૬) સેનાર્થ સંધવણુ—એ હાડકાઓની રચનામાં મઠકંટ બંધ થઈ ખીટી ન હોય પણ હાડકાઓ પરસ્પર સામાન્યપણે જોડાએલા હોય તે 'સેનાર્થ સંધવણુ' કહેવાય છે

(૭) સમ્બાન દ્વાર

પૌરાણિક પદાર્થોના આકાર 'સમ્બાન' કહેવાય છે આ 'મસ્થાન'—આકાર મુખ્યતઃ બે પ્રકારનો છે (૧) જીર્મસ્થાન અને (૨) અજીર્મસ્થાન

જીવની માથે મંજા રાખનાર શરીરનો જે આગર (સંસ્થાન) તે 'જીર્મસ્થાન' કહેવાય છે આ જીર્મસ્થાન (આકાર) નીચેના ૭ પ્રકારનો છે—

(૧) મમ્બુરજ સ્થાન (૨) અમૌલ્યપિમ્બુરજ મસ્થાન,
(૩) મૌલિ સ્થાન (૪) કુમ્બ સ્થાન (૫) વામન સ્થાન, (૬)
કુપ્પ સ્થાન

(૧) સમચતુરસ્ર સંસ્થાન—સમ એટલે સમાન અને ચતુરસ્ર એટલે ચારેય બાજુ

જે શરીરનો આકાર ચારેય બાજુથી સમાન હોય અથવા માત્રુદ્રિ સ્થાનની અનુસાર જે શરીરના બધા અવયવો સુલ્ભ હોય તે 'સમચતુરસ્ર સંસ્થાન' કહેવાય છે

(૨) ત્ર્યશ્લેષપરિમણ્ડલ સંસ્થાન—જે શરીરમાં નાભિથી ઉપરના અવયવો ત્ર્યશ્લેષ એટલે ત્રણમની માફક ગંપૂર્ણ હોય પણ નાભિથી નીચેના અવયવો હીન હોય તે 'ત્ર્યશ્લેષપરિમણ્ડલ સંસ્થાન' કહેવાય છે

(૩) સાદિ સંસ્થાન—જે શરીરમાં નાભિથી નીચેના અવયવો પૂર્ણ હોય અને નાભિથી ઉપરના અવયવો હીન હોય તે 'સાદિ સંસ્થાન' કહેવાય છે

(૪) કુખ્જ સંસ્થાન—જે શરીરના હાથ, પગ, માથુ ડોક વગેરે અવયવો એકાદ અધિકે ઠીક તેમજ પશુ છાતી પીઠ પેટ વગેરે અવયવો હીન હોય તે 'કુખ્જ સંસ્થાન' કહેવાય છે

(૫) વામન સંસ્થાન—જે શરીરમાં હાથ પગ વગેરે અવયવો વામન અર્થાત્ દ્વેકા હોય તે દ્વિગણ્ય સંસ્થાન 'વામન સંસ્થાન' કહેવાય છે

(૬) કુણ્ડ સંસ્થાન—જે શરીરના બધા અવયવો બેઠગ અર્થાત્ પ્રમાણસર ન હોય તે 'કુણ્ડ સંસ્થાન' કહેવાય છે

નિર્જીવ પાથેનિ જે આકાર તે અજીવસંસ્થાન' કહેવાય છે આ અજીવસંસ્થાનના નીચેના પાંચ પ્રકાર છે —

(૧) પરિમણ્ડલ સંસ્થાન—સર્ગ ગોળાકાર

(૨) જ્વલં ગંસ્થાન—ગોળાકાર

(૩) ત્ર્યસ્ર સંસ્થાન—ત્રિકોણ

(૪) ચતુરસ્ર સંસ્થાન—ચતુષ્કોણ

(૫) આપત સંસ્થાન—ચપટો આકાર

(૫) કષાય દ્વાર

રાગદ્વેષ રૂપ જે આધ્યાત્મિક વિકાર છે તે ‘ કષાય ’ કહેવાય છે આધ્યાત્મિક વિકાર કુનાગ મુખ્ય ચાર કષાયો છે —

(૧) ક્રોધ (૨) માન, (૩) માયા, (૪) લોભ.

(૬) મંજા દ્વાર

જીવની જે વૃત્તિ કર્મજન્ય હોય અને જે વૃત્તિ અનાદિ અત્રયામથી રૂઢ થઈ ગઈ હોય તે ‘ મંજા ’ કહેવાય કે મંજાના મણેપમાં ચાગ બેઠ અને વિસ્તાગમાં નીચે લખેના દન બેઠો પાડવામાં આવે છે —

- (૧) આહારમંજા—આહાર કરવાની વૃત્તિ
- (૨) ભયસંજા—ભયવૃત્તિ
- (૩) મૈથુનસંજા—મૈથુન મેરવાની વૃત્તિ
- (૪) પરિગ્રહસંજા—પદાર્થોનો મંત્રક કરવાની વૃત્તિ
- (૫) ક્રોધમંજા—ક્રોધવૃત્તિ
- (૬) માનમંજા—ગવ વૃત્તિ
- (૭) માયાસંજા—જાગવૃત્તિ
- (૮) લોભસંજા—અમનોષવૃત્તિ
- (૯) ઓધમંજા—અત્યંત અન્યક્ત ચૈતન્યની સ્થિતિ
- (૧૦) લોકમંજા—લોકને અનુભવથી કરવાની ગતિનુગતિક વૃત્તિ

(૭) લેશ્યા દ્વાર

શુદ્ધ જીવને શુભાશુભ આત્મભાવના પરિણામને લીધે કાળા-પીળા વગેરે એક પ્રકારના સૂક્ષ્મ પુદ્ગલોનો મમર્ષ થાય કે તે ‘ લેશ્યા ’ કહેવાય છે

આત્માનો અધ્યવસાય જ ‘ જ્ઞાન લેશ્યા ’ છે અને આ અધ્યવસાયને લીધે વિવિધ રંગવાળા પુ ગન દ્રવ્યનું ચોટવું તે ‘ દ્રવ્ય લેશ્યા ’ છે

આ આત્મઅભ્યવસાયના તીવ્ર મન્દ વચેરે તરતમ જે હોવાથી લેસ્વાના છ ભેદ પાડવામાં આવે છે —

(૧)	કૃષ્ણનેસ્વા	આત્માના	અશુભતમ	અભ્યવસાયે,
(૨)	નીલનેસ્વા	,	અશુભતર	,
(૩)	કપોતત્વેસ્વા		અશુભ	
(૪)	તેજોવેસ્વા		શુભ	,
(૫)	પદ્મલેસ્વા		શુભતર	,
(૬)	શુક્લલેસ્વા	,	શુભતમ	,

આત્માના શુભાશુભ અભ્યવસાયોની સ્પષ્ટ સમજણ નીચેના શાસ્ત્રપ્રમિત ઉદાહરણથી મમળશે —

છ મિત્રો આત્મકૃષ્ણ ખાવા માટે આમનમા જાય છે તેમ કૃષ્ણનેસ્વાવાળો જીવ ફળ માટે આમનવૃક્ષને જડમૂળથી ઉખેડી નાખે છે નીલ લેસ્વાવાળો જીવ ફળ માટે આત્મવૃક્ષની પ્રધાન શાખા તોડી પાડે છે કપોતલેસ્વાવાળો જીવ ફળ માટે આત્મવૃક્ષની ફળ વાળી શાખા તોડે છે જ્યારે તેજોલેસ્વાવાળો જીવ વૃક્ષ ઉપર ચઢી કાચા પાકા ફળ તોડી ખાય છે પદ્મલેસ્વાવાળો જીવ નીચે પડેલા કાચા પાકા ફળો ખાય છે અને શુક્લ લેસ્વાવાળો જીવ નીચે પડેલા પાકા ફળો જ લે છે

આ દ્રષ્ટાન્ત ઉપરથી આપણને આત્માના શુભાશુભ અભ્યવસાયોનો પરિચય મળે છે

ઉપર્યુક્ત છ લેસ્વાઓમાં પહેલી ત્રણ લેસ્વાઓ અશુભ છે અંતિમ બાકીની ત્રણ લેસ્વાઓ શુભ છે પહેલી ત્રણ લેસ્વાઓ—આત્માના અભ્યવસાયો—આત્માને અધોગતિને પથે ધમેડી જાય છે જ્યારે છેલ્લા ત્રણ લેસ્વાઓ આત્માને ઉચ્ચગતિના માર્ગે લઈ જાય છે

(૮) ઇન્દ્રિય દ્વારા

જે સાધનોની દ્વારા આત્મા રૂપ, રસ, ગંધ, શ્રવણ અને સ્પર્શ વગેરે વિષયોનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કરી શકે છે તે સાધનનું નામ 'ઇન્દ્રિય' છે

ઇન્દ્રિયો પાંચ પ્રકારની છે —

- (૧) સ્પર્શેન્દ્રિય—ત્વચા
- (૨) રસનેન્દ્રિય—જીભ
- (૩) ધ્રાણેન્દ્રિય—નાક
- (૪) શ્રવણેન્દ્રિય—આખ
- (૫) ઓત્તેન્દ્રિય—કાન

(૯) સમુદ્ધાત દ્વારા

આત્માના પ્રદેશોમાં જે એક જાતનો હોલ થાય છે અને જે હોલને સીધે આત્મપ્રદેશોમાં વ્યાપ્તતા અને આવેગક્રિયા થાય છે અને એને સીધે સ્વાત્મા વખતમાં ભોગવના ચોખ્ખા કમેનોના ચોખ્ખા વખતમાં ફર ચર્ચ જાય છે તે હોલનું નામ 'સમુદ્ધાત' છે

આ સમુદ્ધાતના સાત પ્રકાર છે —

- (૧) વેદના સમુદ્ધાત (૨) કપાય સમુદ્ધાત, (૩) મગ્ધ સમુદ્ધાત, (૪) વૈકિય સમુદ્ધાત, (૫) આહારક સમુદ્ધાત (૬) તેજસ સમુદ્ધાત અને (૭) કેવલી સમુદ્ધાત

(૧) વેદના સમુદ્ધાત—દુઃખની તીવ્રતા વધી જવાને લીધે આત્મપ્રદેશોનો ક્ષોભ શરીરના આલી પ્રદેશોમા સમાવી દેવો તે 'વેદના સમુદ્ધાત' કહેવાય છે

(૨) કષાય સમુદ્ધાત—કષાયની પ્રગલ્ભતાના વખતે આત્મ પ્રદેશોનો ક્ષોભ આખા શરીરમા આપી જાય છે તે કષાય સમુદ્ધાત કહેવાય છે

(૩) મરણ સમુદ્ધાત—અસમાધિ મરણની થોડીવાર પહેલાં થનારા ક્ષોભ, જે ક્ષોભથી આત્મપ્રદેશો પર્તમાન શરીરથી અવિખનના ઉત્પત્તિસ્થાન સુધી અજામર રૂપમા ફેલાઈ જાય છે તે મરણ સમુદ્ધાત ' કહેવાય છે

(૪) વૈક્રિય સમુદ્ધાત—ઉત્તર વૈક્રિયશરીર બનાવતી વખતે પેલા થનારો ક્ષોભ જે ક્ષોભથી મૂળ તેમજ ઉત્તર જવા શરીરોમા આત્મપ્રદેશો ફેલાવી દેવામા આવે છે તે 'વૈક્રિય સમુદ્ધાત' કહેવાય છે

(૫) આદારક સમુદ્ધાત—આદારકશરીર બનાવતી વખતે પેલા થનારો ક્ષોભ જે ક્ષોભથી મૂળ તેમજ નવા શરીરમા આત્મ પ્રદેશો ફેલાવી દેવામા આવે છે તે 'આદારકસમુદ્ધાત' કહેવાય છે

(૬) તૈજસ સમુદ્ધાત—તૈજસ તેમજ શીત વેશ્યા છોડતી વખતે પેલા થનારો ક્ષોભ જે નવા તૈજસ શરીરમા આત્મપ્રદેશોને ઘાખત ક્રીને તેની ઢાગ બીજાને બાળવામા કે ઢોડા પાડવામા આવે છે તે 'તૈજસ સમુદ્ધાત' કહેવાય છે

(૭) કેવલી સમુદ્ધાત—વેત્નીયકર્મ, નામકર્મ અને ગોત્રકર્મ આયુકર્મની જરાજ બનાવવા માટે જે ક્રિયા સર્વગતી દ્વારા તેરમ ગુણસ્થાનના અન્તમા કરવામા આવે છે તે ક્રિયા 'કેવલી સમુદ્ધાત' કહેવાય છે

આ પ્રમાણે આત્મપ્રદેશોનો ક્ષોભ—મુમુક્ષુ ધ્યાનસાત પ્રકારે થાય છે

(૧૦) સચિત્વ દ્વાર

જ્ઞાનાવરણકર્મની પ્રમથતા ઝાઝી થવાથી ચેતનાશક્તિનો જે વિકાસ થાય છે તે 'સચિત્વ' અર્થાત્ 'વિશિષ્ટ જ્ઞાન' કે 'સંજ્ઞા' કહેવાય છે.

ચેતનાશક્તિનો વિકાસનો જીવોમાં તરતમ આવે ખાતો હોવાથી આ 'સંજ્ઞા'ના નીચે લખેલા નજી બેઠો પાડવામા આવે છે —

(૧) હેતુવાદોપદેશિકી સંજ્ઞા—જે ચૈતન્યવિકાસ (સંજ્ઞા)ને લીધે થોડા વખત પહેલાનું સ્મરણ થતું હોય અને તેથી ઇષ્ટ વિષયોમા પ્રવૃત્તિ અને અનિષ્ટ વિષયોમા નિવૃત્તિ થાય છે તે પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિરૂપ મંજા (ચૈતન્યવિકાસ) 'હેતુવાદોપદેશિકી સંજ્ઞા' કહેવાય છે.

(૨) દીર્ઘકાલોપદેશિકી સંજ્ઞા—જે ચૈતન્યવિકાસ (મંજા) ને લીધે સુદીર્ઘ સ્મૃતધાનમા અનુભવ કરેલા વિષયોનું સ્મરણ થતું હોય અને તે સ્મરણ દ્વારા વર્તમાનકાળના કર્મબળનો નિશ્ચય કરી શકાય તે મંજા (ચૈતન્યવિકાસ) 'દીર્ઘકાલોપદેશિકી સંજ્ઞા' કહેવાય છે.

(૩) દષ્ટિવાદોપદેશિકી મંજા—જે ચૈતન્યવિકાસ (સંજ્ઞા) ને લીધે એણે વિશુદ્ધ અને વિશિષ્ટ શ્રુતજ્ઞાન થાય કે જે કેવળ સમ્યક્ત્વનું જ ફલ હોય તે ચૈતન્યવિકાસ અર્થાત્ મંજા 'દષ્ટિવાદોપદેશિકી સંજ્ઞા' કહેવાય છે.

(૧૧) વેદ દ્વાર

સભોગની લાવસા તે 'વેદ' કહેવાય છે. વેદના (૧) ઓષેઁ, (૨) પુરુષ વે. અને (૩) નપુંસક વેદ એમ ત્રણ બેઠો છે.

(૧૨) પર્યાપ્તિ દ્વાર

જન્મના પહેલા સમયમા આહાર રૂપે ગ્રહણ કરેના પુરુષોનો પરિણમનથી જીવમા એક પ્રકારની શક્તિ પેદા થાય છે જે શક્તિથી આગળ પુરુષનોને ગ્રહણ કરી શકાય છે અને શરીર વગેરેના રૂપમા પગિધન કરી શકાય છે તે શક્તિવિશેષ 'પર્યાપ્તિ' કહેવાય છે.

આ પર્વાપ્તિ-પુરુષનની પરિણામન શક્તિ-ના નીચે લખેલ
૭ જેટલા છે —

(૧) આહારપર્વાપ્તિ (૨) શરીરપર્વાપ્તિ, (૩) ઇન્દ્રિય-પર્વાપ્તિ
(૪) આસોચ્છવાસપર્વાપ્તિ (૫) બાષ્પપર્વાપ્તિ અને (૬) મન પર્વાપ્તિ

(૧) આહારપર્વાપ્તિ—જીવ, જન્મ વખતે જે શક્તિ વડે
આહાર લઈને તેને રમરૂપે ફેરવે છે તે શક્તિવિશેષ આહાર
પર્વાપ્તિ' કહેવાય છે

(૨) શરીરપર્વાપ્તિ—જીવ રસ કે રૂપ પુરુષન પરિણામને
જે શક્તિ વડે રસ રુધિર માસ મેદ અસ્થિ મળ્મ નેમજ
વીર્ય એ સાત માતૃઓને શરીરરૂપે ફેરવે છે તે શક્તિવિશેષ
'શરીર પર્વાપ્તિ' કહેવાય છે

(૩) ઇન્દ્રિયપર્વાપ્તિ—જીવ શરીર રૂપ પુરુષ પરિણામને
જે શક્તિ વડે ઇન્દ્રિય રૂપે ફેરવે છે તે શક્તિવિશેષ ઇન્દ્રિય
પર્વાપ્તિ' કહેવાય છે

(૪) આસોચ્છવાસપર્વાપ્તિ—જીવ ઇન્દ્રિય રૂપ પુરુષ
પરિણામને જે શક્તિ વડે આસોચ્છવાસ રૂપે ફેરવે છે તે શક્તિ
વિશેષ 'આસોચ્છવાસ પર્વાપ્તિ' કહેવાય છે

(૫) બાષ્પપર્વાપ્તિ—જીવ, આસોચ્છવાસ રૂપ પરિણામને
જે શક્તિ વડે બાષ્પરૂપે ફેરવે છે તે શક્તિ વિશેષ બાષ્પ પર્વાપ્તિ'
કહેવાય છે

(૬) મન પર્વાપ્તિ—જીવ બાષ્પરૂપ પુરુષ પરિણામને જે
શક્તિ વડે મન રૂપે ફેરવે છે તે શક્તિ વિશેષ મન પર્વાપ્તિ'
કહેવાય છે

આ પ્રમાણે જીવને શરીરના ગઠન માટે ક્રમશઃ ૭ પર્વાપ્તિઓ
પ્રાપ્ત થાય છે

પહેલી ચાર પર્વાપ્તિ એકિન્દ્રિય જીવને પાંચ પર્વાપ્તિ
વિકલેન્દ્રિય-દ્વીન્દ્રિય ત્રીન્દ્રિય ચતુરિન્દ્રિય જીવને અને અસંખ્ય
પચ્ચેન્દ્રિયોને હોય છે અને ૭ પર્વાપ્તિઓ તો સંખ્ય પચ્ચેન્દ્રિય જીવને
હોય છે

(૧૩) દષ્ટિદ્વાર

અહીં 'દષ્ટિ'નો સામાન્ય અર્થ 'શ્રદ્ધા' એવા થાય છે આ દષ્ટિ-શ્રદ્ધા મુખ્યતા ત્રણ પ્રકારની છે —

- (૧) શુદ્ધદષ્ટિ—સમ્યગ્દષ્ટિ
- (૨) અશુદ્ધદષ્ટિ—મિથ્યાદષ્ટિ
- (૩) મિશ્રદષ્ટિ—અમ્યહમિથ્યાદષ્ટિ

(૧) સમ્યગ્દષ્ટિ—જે પદાર્થ જે સ્વરૂપમાં હોય તેને તેના સ્વરૂપમાં માનવાની આત્મિકયોગ્યતા સમ્યગ્દષ્ટિ કહેવાય છે

અર્થાત્—મદામદવૃત્તિ એજ સમ્યગ્દષ્ટિ ॥

(૨) મિથ્યાદષ્ટિ જે પદાર્થનું સત્યસ્વરૂપ ન જાણવાની, અથવા પદાર્થોનું સ્વરૂપ જાણીને પણ તેને યથાર્થરૂપમાં ગ્રહણ ન કરવાની આત્મિકઅપૂર્ણતા 'મિથ્યાદષ્ટિ' કહેવાય છે

અર્થાત્—કામદવૃત્તિ એજ 'મિથ્યાદષ્ટિ' છે

(૩) અમ્યહમિથ્યાદષ્ટિ—જેની કાંઈ પણ પદાર્થનો માગઅસાર તેમજ સત્યઅસત્યની દષ્ટિએ નિર્ણય કરવાની વિવેકશક્તિ ન હોય પણ જેની શ્રદ્ધા કાંઈ પણ વસ્તુમાં અનિશ્ચિત જેવી હોય તેવી શ્રદ્ધા 'અમ્યહમિથ્યાદષ્ટિ' કહેવાય છે

(૧૪) દર્શનદ્વાર

વસ્તુના સામાન્ય સ્વરૂપને જાણવાનો જે બોધ-જ્ઞાન તે દર્શન કહેવાય છે આ દર્શન જ નિરાકાર પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે દર્શન-નિરાકાર પ્રત્યક્ષના ચાર પ્રકાર છે —

(૧) અમુર્દ્ધર્શન—અમુર્તન્ય સામાન્ય બોધ તે અમુર્દ્ધર્શન

(૨) અચમુર્દ્ધર્શન—આખની સિવાય માખની ચાર ઇન્દ્રિયો

દ્વારા થતો સામાન્ય બોધ તે અચમુદ્ધર્શન

(૩) અવધિદર્શન—ઇન્દ્રિયોની મદદ વિના જ લબ્ધિથી થતો

રૂપી-દૃશ્યમાન પદાર્થોનો સામાન્ય બોધ તે અવધિદર્શન

(૪) કેવલદર્શન—રૂપી કે અરૂપી-દૃશ્યમાન કે અદૃશ્યમાન

પદાર્થોનો સામાન્ય બોધ 'કેવલદર્શન'

(૧૫) જ્ઞાન-અજ્ઞાન દ્વાર

જ્ઞાન—વસ્તુના વિશેષ સ્વરૂપને જાણવાનો બોધ તે જ્ઞાન છે.
કહેવાય કે આ 'જ્ઞાન' સાકાર ઉપયોગે પણ કહેવાય છે.

જ્ઞાનના પાંચ પ્રકાર છે—

(૧) મતિજ્ઞાન—પાંચ ઇન્દ્રિયા તથા મનથી થતો વસ્તુનો બોધ વિશેષ તે 'મતિજ્ઞાન' કહેવાય છે.

(૨) શ્રુતજ્ઞાન—કેવળ મનથી થતો સૂત વર્તમાન, અને ભવિષ્યની વસ્તુનો વિશેષ બોધ તે 'શ્રુતજ્ઞાન' કહેવાય છે.

(૩) અવધિજ્ઞાન—ઇન્દ્રિય તથા મનની મદાયતા વિના જ લબ્ધિ વિશેષથી થતો રૂપી પદાર્થોને બોધ વિશેષ તે 'અવધિજ્ઞાન' કહેવાય છે.

(૪) મન પર્યવજ્ઞાન—લબ્ધિવિશેષથી અતીક્રીપમા રહેલા પ્રાણીઓના મનની અવગ્રહાનો બોધ વિશેષ તે 'મન પર્યવજ્ઞાન' કહેવાય છે.

(૫) કેવલજ્ઞાન—સમગ્ર પદાર્થોને સંપૂર્ણપણે જાણવાનો બોધ તે વિશેષ કેવલજ્ઞાન કહેવાય છે.

અજ્ઞાન—જે જ્ઞાન મિથ્યાદષ્ટિયુક્ત હોય તે અજ્ઞાન કહેવાય છે. ઉપર કહેલા પાંચ જ્ઞાનોમા મન પર્યવજ્ઞાન અને કેવલજ્ઞાન એ એ બન્ને જ્ઞાનો મિથ્યાદષ્ટિયુક્ત હોતા જ નથી તે જ્ઞાનો તો સમગ્રદષ્ટિયુક્ત જ હોય છે એટલા માટે અજ્ઞાનના નીચે લખેલા ત્રણ જો છે.

(૧) મતિઅજ્ઞાન—મિથ્યાત્વયુક્ત મતિજ્ઞાન જ મતિઅજ્ઞાન છે.

(૨) શ્રુતઅજ્ઞાન—મિથ્યાત્વયુક્ત શ્રુતજ્ઞાન છે.

(૩) અવધિઅજ્ઞાન—મિથ્યાત્વયુક્ત અવધિજ્ઞાન છે.

■ અવધિઅજ્ઞાન વિઅજ્ઞાનના નામે

(૧૧) યોગ દ્વાર

મન, વચન, અને કાયા દ્વારા જે વીર્યશક્તિનો વ્યાપાર અર્થાત્ આત્મપ્રદેશોનું જે કમ્પન તે 'યોગ' કહેવાય છે

યોગ'ના મુખ્યત્ર ત્રણ ભેદો છે —

(૧) મનોયોગ—માનસિક વ્યાપાર

(૨) વચનયોગ—વાચસિક વ્યાપાર

(૪) કાયયોગ—કાયિક વ્યાપાર

માનસિક, વાચસિક અને કાયિક એ ત્રિવિધયોગના વિસ્તાર રૂપે નીચે જણેના પદ્ધતિ ભેદો પણ થાય છે —

ચાર માનસિક યોગો —

(૧) મત્તમનોયોગ (૨) અસત્ત્વમનોયોગ, (૩) મત્ત્યામત્ત્ય (મિશ્ર) મનોયોગ અને (૪) વ્યવહાર મનોયોગ

ચાર વાચસિક યોગો —

(૧) મત્ત્યવચનયોગ (૨) અમત્ત્યવચનયોગ, (૩) મત્ત્યામત્ત્ય (મિશ્ર) વચનયોગ અને (૪) વ્યવહારવચનયોગ

માત્ર કાયિક યોગો —

(૧) ઔદારિક કાયયોગ (૨) ઔદારિકમિશ્ર કાયયોગ (૩) વૈક્રમિય કાયયોગ (૪) વૈક્રમિમિશ્ર કાયયોગ (૫) આહારક કાયયોગ, (૬) આહારકમિશ્ર કાયયોગ અને (૭) કાર્મણ્ય કાયયોગ—

(૧૨) ઉપયોગ દ્વાર

ચેતનાશક્તિનો વ્યાપાર તે 'ઉપયોગ' કહેવાય છે 'ઉપયોગ' એ જ જીવનું સક્ષય છે ઉપર વર્ણવેલા ચાર દર્શન, પાંચ જ્ઞાન અને ત્રણ વ્યવહાર એ કુલ બાર ભેદો 'ઉપયોગના પ્રકારો' ગણાય છે

(૧૮) આહાર દ્વાર

સમાગી જીવો કઈ કઈ ત્રિશાએથી અને કેવો, કેવો આહાર લે છે તે વિષે વિચાર કરવો તે 'આહાર દ્વાર' કહેવાય છે

આદાર તથા પ્રકારનો હોય છે —

(૧) સૂચેત (૨) અસૂચેત અને (૩) મિશ્ર આદાર તથા પ્રકાર યેચાર છે

(૧) ઓળ આદાર

(૨) રોમ આદાર

(૩) કવન આદાર

(૧૬) ઉપપાત દ્વાર

મંસારી જીવો પ્રત્યેક દષ્ટકમાં ઓળમાં ઓછા અને ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ કેટલા પેલા થાય છે તે વિષે વિચાર કરવો તે ઉપપાત દ્વાર કહેવાય છે

(૧૭) સ્થિતિ દ્વાર

મંસારી જીવોનું નાણુચ્ચ-જીવનભયનું પરિમાણ ઓછામાં ઓછું કેટલું અને વધારેમાં વધારે કેટલું હોય છે, તે વિષે વિચાર કરવો તે 'સ્થિતિ દ્વાર' કહેવાય છે

(૧૮) સમોદિયા દ્વાર

મંસારી જીવોનું મનુષ્ય ધીમે ધીમે તેમજ એક મ નમ્દી ક્ષ્મ રીતે થાય છે તે વિષે વિચાર કરવો તે 'સમોદિયા દ્વાર' કહેવાય છે

(૧૯) અચ્ચવન દ્વાર

મંસારી જીવો પ્રત્યેક દષ્ટકમાંથી ઓછામાં ઓછા કેટલા અને વધારેમાં વધારે કેટલા અચ્ચ છે તે વિષે વિચાર કરવો તે અચ્ચવન દ્વાર કહેવાય

(૨૦) ગતિ દ્વાર

પ્રત્યેક દષ્ટકવર્તી જીવા મરીને કયા કયા દષ્ટકો—ગતિઓમાં જાય છે તે વિષે વિચાર કરવો તે ગતિદ્વાર કહેવાય છે

(૨૧) આગતિ દ્વાર

કેટલા જીવો કયા દષ્ટકોમાંથી નીકળીને કયા દષ્ટકોમાં આવે છે અર્થાત્ પેલા થાય છે તે વિષે વિચાર કરવો તે આગતિદ્વાર કહેવાય છે

*

*

*

*

ઉપર જે ચોવીશ ઠારોનું વર્ણન આપવામા આવ્યું છે તે ઉપરથી આપણે સમજી શકીએ છીએ કે જીવોને ચોવીશ દરકોમા જે આ ચોવીશ ઠારો વડે સુખદુઃખ સહેવા પડે છે તેનું સુખ્ય કાળુ માત્ર કર્મ છે અને એ કર્મની મર્યાદાને લીધે જીવો ચોવીશ દરકોમા કંઈરીતે દુઃખ પામે છે તે પણ ચોવીશ ઠારોના વર્ણન ઉપરથી સમજી શકાય એમ છે

આ ચોવીશ દરકોમા દુઃખપરમ્પરા ચહેલી ન પડે તે માટે કર્મોમાથી છુટકારો મેળવવા માટે દરેક જીવોએ સબળ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ

શાસકારોએ કર્મોના નાશ માટે ત્રણ રાજમાર્ગો બતાવ્યા છે તે (૧) મમ્યજ્ઞર્ણન, (૨) મમ્યગ્જ્ઞાન અને (૩) મમ્યકૃત્યારિત્ર છે આ રત્નત્રયની પ્રાપ્તિથી જીવો પોતાનો આત્મવિકાસ સાધી, પૂર્ણતા પામી કર્મોથી વિમુક્ત થઈ સિદ્ધ, મુદ્ધ અને મુદ્ધત વર્ગ થકે છે

ઉપર વર્ણવેલા ચોવીશ દરકોમા ચોવીશ ઠારોમાના કયા કયા ઠારો હોય છે તે વિષે અત્રે વિચાર કરવો અત્યાવશ્યક છે

જીવોને ચોવીશ દરકોમાના કયા દરકોમા, ચોવીશ ઠારોમાના કયા કયા ઠારો વડે દુઃખનો અનુભવ કરવો પડે છે એ જાણવાથી આપણને ઈર્મપ્રવૃત્તિમાથી નિવૃત્ત થવાનું જ્ઞાન થઈ શકે છે અને એ જ દૃષ્ટિગિન્દુને લક્ષ્યમા રાખીને પુર્વાચાર્યોએ ચોવીશ દરકોમા ચોવીશ ઠારોની યોજના કરી છે એ યોજના વિષે હવે આપણે થોડો વિચાર કરીએ.—

ચોવીસ દણ્ડકોમાં ચોવીસ દ્વારોની યોજના

૧ હુ શરીર દ્વાર

એક નગક દશ જનનપતિઓ એક જ્યોતિષક એક વ્યતર અને એક વૈમાનિક જે ચૌદ દણ્ડકોમાં વૈક્રિય, તૈજસ અને કાર્મણ્ય એ ત્રણ શરીરો છે

ઔદારિક, વૈક્રિય તૈજસ અને કાર્મણ્ય આ ચાર શરીરો ગર્ભજ તિર્યચ અને વાયુકાયમાં હોય છે વૈક્રિય શરીર બધા ગર્ભજ તિર્યચોને ક્ષેત્ર નથી કેવળ જેને વૈક્રિય બિંધી પ્રાપ્ત હોય છે તેને જ હોય છે

વાયુકાયમાં પણ કેટલાક પર્યાપ્ત બાદર જીવોને વૈક્રિય શરીર હોય છે વાયુકાય સિવાયના સ્થાવર જીવો અને વિકલ્પેન્દ્રિય જીવોને ઔદારિક તૈજસ અને કાર્મણ્ય એ ત્રણ શરીરો હોય છે

મનુષ્યજાતિમાં પ્રાચેય શરીરોનો લાભ હોય છે પણ સર્વ સાધારણ મનુષ્યોને નહિ મર્વમાધારણ મનુષ્યોને તો ઔદારિક તૈજસ અને કાર્મણ્ય એ ત્રણ જ શરીરો સાધારણ હોય છે વૈક્રિય અને આદ્યક શરીરો તો વૈક્રિયબિંધી અને આદ્યકબિંધીધારીઓને જ હોય છે,

તૈજસ અને કાર્મણ્ય શરીર જે સસારના મૂળ કારણો છે તે બધા મમારી જીવોને હોય જ છે

મિદ્ધ ભુદ્ધ અને મુક્તા યથેવા જીવો નો અશરીરી છે

૨ હુ અવગાહના દ્વાર

ઉપર વર્ણવેલા પાંચ શરીરોમાં તૈજસ અને કાર્મણ્ય શરીર બીજા શરીરોની માફક જન્મ વખતે જન્મતાં નથી તે જન્મે શરીરો તો સમાગમની પરિણતિ બધા આત્માઓની સાથે જરાજર રક્ષા કરે છે

આમ હોવાથી એ બન્ને શરીરોની અવગાહના ઔદિક આદિ તથા શરીરો ઉપર જ અવલગ્નિત રહે છે એટલા માટે અહીં ઔદિક, વૈકિય અને આદારક એ તથા શરીરોની અવગાહના વિષે જ વિચાર કરવામાં આવે છે

આ તથા શરીરોમાં બે વિભાગ છે (૧) ભવધારણીય એટલે જન્મસિદ્ધ શરીર અને (૨) લબ્ધિજન્ય એટલે યોગાદિ ક્રિયાથી પ્રાપ્ત કરેલ લબ્ધિથી પેતા થનારુ શરીર

ઔદિક, આદારક અને વૈકિય એ તથા શરીરોમાં ઔદિક ભવધારણીય શરીર છે આદારક અને વૈકિય લબ્ધિજન્ય છે

(૧) ભવધારણીય (જન્મસિદ્ધ શરીર)ની અવગાહના

વનસ્પતિને છોડીને બાકીના ચાર સ્થાવરોની અવગાહના જન્ય એટલે આજીમાં આજી અને ઉત્કૃષ્ટ એટલે નધારેમાં નધાર અંગુલના અમંખ્યાતમાં ભાગ જેટલી હોય છે ઉપરુક્ત ચાર સ્થાવરોની સિવાય બાકીના વીસ હજુડકોની અવગાહના જન્ય તે અંગુલના અમંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણુ જ હોય છે પણ ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ભિન્નભિન્ન હોય છે તે નીચે પ્રમાણે જાણવી —

નારકોની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના પાચસો ધનુષ્ય પ્રમાણુ

દેવોની ,	”	સાત હાથ પ્રમાણુ
ગર્ભજ તિર્યચની ,	”	હજાર યોજન પ્રમાણુ
વનસ્પતિની ,	”	હજાર યોજનથી જરા વિશેષ પ્રમાણુ
મનુષ્ય અને ત્રીન્દ્રિયની ,	”	તથા ગાંધિ પ્રમાણુ
દીન્દ્રિયની ,	”	ચાર યોજન પ્રમાણુ
ચતુરિન્દ્રિયની ,	”	એક યોજન પ્રમાણુ

આ પ્રમાણે ભવધારણીય શરીરોના

[૨] સન્ધિજન્ય (જ મોતારકાલીન) શરીરની અવગાહના —

વૈક્રિયશરીર બનાવતી રખતે અર્થાત્ જન્ય વૈક્રિયશરીર તો અગુહના અમ્બ્યાતમા ભાગ જેટલું જ હોય છે પણ પાછળથી જ્યાર વૈક્રિયશરીરની વિકુર્વણા કરવામા આવે છે ત્યારે તેની અવગાહના વધે છે તે વૈક્રિયશરીરની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના નીચે પ્રમાણે જણાવીએ—

દેવોનું વૈક્રિયશરીર લાખ યોજન સુધી ઉત્કૃષ્ટ ધારી સમય છે મનુષ્ય, વૈક્રિયશરીરને લાખ યોજનથી જરા વિશેષ વધારી શકે પણ ગર્ભજ તિર્થયો વૈક્રિયશરીરને નવસો યોજનથી વધારે વધારી શકતા નથી

નાગકે તો ઉત્તર વૈક્રિયશરીરને પોતપોતાના જવધારણીય શરીરથી બમણું બિંદુ બનાવી શકે છે

વાયુકાય પોતાના વૈક્રિય શરીરને મગે તેટલું વધારે પણ તે અગુહના અમ્બ્યાતમા ભાગથી વિશેષ વધારી શકતું નથી

આદારકેશરીર પ્રારબ્ધમા અગુહના અમ્બ્યાતમા ભાગ જેટલું અને પછી વધતું વધતું આખરે એક હાથથી થોડુંક ઓછું જેટલું રહે ■ અર્થાત્ જન્ય થ મૂઢા હાથનું અને ઉત્કૃષ્ટ એક હાથનું થાય છે

જ-મોતારકાલીન-શરીર ધારણ રાખવાની કાળમર્યાદા —

નાગકે તથા વાયુકાય અન્તમુદ્ધર્ત સુધી તિર્થય તથા મનુષ્ય ચાર મુદ્ધર્ત સુધી અને દેવો ૧૫ દિવસ સુધી વધારેમાં વધાર પોતાના કૃત્રિમ શરીરને ધારી શકે છે

આદારકે શરીર અન્તમુદ્ધર્તથી વધારે સમય સુધી ધારી શકાતું નથી

જવધારણીય શરીરને ધારી રાખવાની કાળમર્યાદા બહોં એટલા માટે બતાવી નથી કે તે શરીરની કાળમર્યાદા આયુષ્યની બરાબર હોય છે અને આયુષ્યનું વર્ણન આમળ 'સ્થિતિ દ્વાર'માં કરવામા આવેલું

૩ શુ સહનન દ્વાર

પાય પ્રકારના સ્થાવર જીવો ભવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક એ બધા પ્રકારના દેવો તથા નાગકોમાં એકેય પ્રકારનું સહનન-સધયણ હોતું નથી કારણ કે તેઓના શરીરમાં હાડકાઓ હોતાં નથી અને હાડકાઓ વિના સહનન-સધયણ સભવી શકે જ નહિ.

વિકલન્દ્રિયોમાં હાડકાઓનું બન્ધન હોય છે પણ તે બહુ જ કમજોર અર્થાત્ દીકુ રોય છે એટલા માટે તેનામાં કેવળ 'સેવાર્ત' સહનન માનવામાં આવ્યું છે.

ગર્ભજ તિર્યચ અને ગર્ભજ મનુષ્યમાં બધા પ્રકારના સહનનનો સહન છે.

સમૂર્જિમ મનુષ્યોમાં કેવળ સેવાર્ત અને સમૂર્જિમ પચેન્દ્રિય તિર્યચોમાં સૈદ્ધાન્તિકમતથી કેવળ સેવાર્ત સહનન માનવામાં આવ્યું છે.

૪ શુ સંસ્થાન દ્વાર

ભવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક એ બધા દેવોનું મંસ્થાન સમચતુષ્ક જ હોય છે.

ગર્ભજ મનુષ્યો તેમ જ તિર્યચોમાં છ પ્રકારના સંસ્થાનો હોય છે.

વિકલ્પેન્દ્રિય નારકો અને સમૂર્જિમ મનુષ્યો તથા તિર્યચો અને ગ્ર્યાવર જીવોને કેવળ દુષ્ક્રમસંસ્થાન જ હોય છે.

૫ શુ કષાય દ્વાર

બધા દણ્ડકોમાં બધા પ્રકારના કષાયો જોવામાં આવે છે.

૬ શુ સજા દ્વાર

બધા દણ્ડકોમાં બધી પ્રકારની સજાઓ જોવામાં આવે છે.

૭ શુ લેશ્યા દ્વાર

ગર્ભજ તિર્યચ અને ગર્ભજ મનુષ્યમાં બધી પ્રકારની લેશ્યાઓ હોય છે.

સમુદ્વિર્ભ મનુષ્ય તથા તિર્યચ, નારકો, તેજ કાર વાયુકાય અને વિક્ષેપેન્દ્રિયમાં કૃષ્ણનેશ્યા, નીલનેશ્યા અને કપોતનેશ્યા એ ત્રણ લેશ્યાઓ હોય છે એ વૈમાનિક દેવોમાં તેજનેશ્યા, પદ્મનેશ્યા અને શુભ્ર લેશ્યા એ ત્રણ લેશ્યાઓ હોય છે જ્યોતિષક દેવોમાં કેવળ તેજનેશ્યા છે

ઉપરના દૃષ્ટકો સિવાયના બાકીના ચૌદ અર્થાત્ ભવનપતિ બ્યન્તર પૃથ્વીકાય, અપકાય અને વનસ્પતિકાયમાં કૃષ્ણનેશ્યા, નીલ લેશ્યા કપોતલેશ્યા અને તેજનેશ્યા એ ચાર લેશ્યાઓ છે

૮ મુ ઇન્દ્રિય દ્વાર

પાચ સ્થાવરોમાં ઇન્દ્રિય કેવળ સ્પર્શેન્દ્રિય જ હોય ■ દ્વીન્દ્રિયને સ્પર્શેન્દ્રિય અને રસનેન્દ્રિય ત્રીન્દ્રિયને ઉપરની ઇન્દ્રિયો અને વધારામાં શાણેન્દ્રિય ચતુરિન્દ્રિયને ઉપરની ત્રણ ઇન્દ્રિયો અને વધારામાં ચક્ષુરિન્દ્રિય એમ ચાર ઇન્દ્રિયો હોય છે

ઉપરના આઠ દૃષ્ટકોની સિવાય બાકીના મોગ દૃષ્ટકોમાં અર્થાત્ ભવનપતિ બ્યન્તર જ્યોતિષક વૈમાનિક નારક ગર્ભજ મનુષ્ય તથા તિર્યચોમાં પાચેન ઇન્દ્રિયો હોય છે

૯ મુ સમુદ્વધાત દ્વાર

ગર્ભજ મનુષ્યોમાં સાતેય સમુદ્વધાતોનો સભવ છે

ગર્ભજ તિર્યચ અને દેવોમાં આદારક અને કેવલી મમુદ્વધાત સિવાય બાકીના પાચ સમુદ્વધાતો હોય છે કારણ કે આદારક અને કેવલી સમુદ્વધાત એ બન્ને મમ્મી પુરુષોને જ હોય ■ અને દેવો સયમ ગ્રહણ કરતા નથી એટલે તેઓમાં એ બન્ને સમુદ્વધાતો હોતા નથી

નારક અને વાયુમાં આદારક, તૈજસ અને કેવલી એ ત્રણ સમુદ્વધાતો હોતા નથી બાકીના ચાર સમુદ્વધાતો હોય છે

વિક્ષેપેન્દ્રિય અને ચાર સ્થાવર જીવો એ સાત દૃષ્ટકોમાં વેદના કાર અને મગ્ધ એ ત્રણ જ સમુદ્વધાતો હોય છે, બાકીના હોતા નથી

૧૦ મુ' સંનિત્ય દ્વાર

પાય સ્થાવર જીવોમાં તથા મચ્છાઓમાંની એક પણ મચ્છા દેવી નથી

વિષ્ણુચંદ્રિય તથા સમૃદ્ધિમ મનુષ્ય તથા તિર્યચમાં કેવળ 'દેવવાદોપદેશિણી સગા' હોય છે

બધા દેવા, નારકો, ગર્ભજ તિર્યચ તથા ગર્ભજ મનુષ્યમાં 'દીવકાતિણી સગા' હોય છે પરંતુ કેટલાક દેવો, નારકો, મનુષ્યો તથા તિર્યચોમાં એવા પણ હોય છે કે જન્મનામાં મચ્છત્વ દોવાને લીધે 'દષ્ટિવાદોપદેશિણી સગા' પણ હોય છે

૧૧ ટુ વેદ દ્વાર

ગર્ભજ તિર્યચ તથા મનુષ્યોમાં સ્ત્રીવેદ, પુરુષવેદ અને નપુમ્સક વેદ એ ત્રણેય વેદ હોય છે

દેવોમાં સ્ત્રી અને પુરુષ એ બે જ વેદ હોય છે

પાય સ્થાવરોમાં, વિષ્ણુચંદ્રિયોમાં, નારકોમાં તથા સમૃદ્ધિમ તિર્યચ તથા સમૃદ્ધિમ મનુષ્યોમાં નપુમ્સક વેદ જ હોય છે

૧૨ મુ' પર્યાપ્તિ દ્વાર

ભવનપતિ, ચન્તર જ્યોતિષ્ઠ અને વૈમાનિક એ બધા પ્રકારના દેવો, નારકો, ગર્ભજ મનુષ્ય અને ગર્ભજ તિર્યચ એટલા દણ્ડકોમાં જ પર્યાપ્તિઓ દોષ મળે છે

પ્રત્યેક પ્રકારના સ્થાવરોમાં બાપા અને મન એ બે પર્યાપ્તિઓ મિલાય બાકીની ચાર પર્યાપ્તિઓ હોઈ શકે છે

વિષ્ણુચંદ્રિય અને સમૃદ્ધિમ મનુષ્ય તથા તિર્યચમાં મનની મિલાય બાકીની પાંચ પર્યાપ્તિઓ દોષ શકે છે

૧૩ મુ' દ્રષ્ટિ દ્વાર

પાયેય સ્થાવર જીવો કેવળ મિથ્યા દષ્ટિવાળા હોય છે

વિષ્ણુચંદ્રિયોમાં મિથ્યાદષ્ટિ તેમજ મચ્છદષ્ટિ એ બન્ને દષ્ટિઓ હોય છે આ સૈદ્ધાન્તિક મત છે

ઉપરના આઠ દષ્ટકો મિવાયના બાકીના મોળ દષ્ટકોમાં અર્થોત્ત નારક ભવનપતિ વ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક દેવો તથા ગર્ભજ મનુષ્ય તેમજ તિર્યચમા મિથ્યાદષ્ટિ મમ્યગદષ્ટિ અને મિથ્યદષ્ટિ એ ત્રણેય દષ્ટિઓ હોય છે

સમૂહિર્મ નિર્ણય તથા મનુષ્યમા કેવળ મિથ્યાદષ્ટિ હોય છે

૧૨ મુ દર્શન દ્વાર

પાચેય સ્થાવરો, દોન્દિય તથા ત્રીન્દ્રિય જીવામા અમનુર્દર્શન હોય છે અનુરિન્દ્રિય જીવોમાં અમુ હોવાને લીધે અનુર્દર્શન પણ હોય છે

ગર્ભજ મનુષ્યમા ચારેય દર્શનો હોય છે

ઉપરના નવ દષ્ટકો મિવાયના બાકીના ૫૬૨ દષ્ટકોમા એટલે નારક ભવનપતિઓ વ્યન્તર જ્યોતિષ્ક વૈમાનિક અને ગર્ભજ તિર્યચમા કેવળદર્શન હોતુ નથી, બાકીના ત્રણ દર્શનો હોય છે

સમૂહિર્મ મનુષ્ય તથા તિર્યચમા અમુ અને અનમુ એ બે જ દર્શનો હોય છે

૧૫ મુ જ્ઞાન-અજ્ઞાન દ્વાર

ભવનપતિ વ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક વૈમાનિક એ બધા પ્રમાણના દેવો નારક અને ગર્ભજ તિર્યચમા મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન અને અવવિજ્ઞાન એ ત્રણ જ્ઞાન અને એ ત્રણેય અજ્ઞાનો હોય છે

સમૂહિર્મ મનુષ્ય તથા તિર્યચમા તેમજ સ્થાવરોમા મતિ-શ્રુત એ બે અજ્ઞાનો હોય છે

વિકલેન્દ્રિયોમા મતિ-શ્રુત અજ્ઞાન હોય છે અને જ્ઞાન પણ હોય છે

મનુષ્યમા પાચેય જ્ઞાનો અને ત્રણેય અજ્ઞાનો હોય છે

૧૬ મુ યોગદ્વાર

બધા પ્રકારના દેવોમાં તથા નાગકોમાં આદારક આદારકમિત્ર, ઔદારિક અને ઔદારિકમિત્ર એ ચાર યોગની સિવાય બાકીના અગ્રાગ યોગો હોય છે

ગર્ભજ મનુષ્યમાં પદરેય પ્રકારના યોગો હોય છે

ગર્ભજ તિર્યચમાં આદારક અને આદારકમિત્ર એ બે યોગો સિવાય બાકીના તેર યોગો હોય છે

વિકેન્દ્રિય તથા સમૂર્ચ્છિમ મનુષ્ય તથા તિર્યચમાં ઔદારિક, ઔદારિકમિત્ર કાર્મણુ અને અમત્યામૃષા વચન, એ ચાર જ યોગો હોય છે

વાયુમાં ઔદારિક, ઔદારિકમિત્ર, કાર્મણુ, વૈક્રિય અને વૈક્રિયમિત્ર એ પાંચ યોગો હોય છે

વાયુ સિવાયના બાકીના ચાર સ્થાવરોમાં આદારિક ઔદારિકમિત્ર અને કાર્મણુ એ ત્રણ યોગો હોય છે

૧૭ મુ ઉપયોગ દ્વાર

દર્શન, જ્ઞાન અને અજ્ઞાન એ ત્રણનો મમાવેશ ઉપયોગમાં થાય છે દર્શન જ્ઞાન અને અજ્ઞાન ત્રિષે ઉપર જુદેજુદે દેહાલો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે એટલા માટે ઉપયોગના મંબધમાં એટલું જ જણવું જોઈએ કે જે જે દણ્ડકમાં જોવા જોવા દર્શન, જ્ઞાન અને અજ્ઞાન બતાવવામાં આવ્યાં છે તે બધાની જોડ કરી તે તે દણ્ડકમાં ઉપયોગની સંખ્યા કાઢી લેવી જોઈએ

૧૮ મુ આધાર દ્વાર

શરીર રહિત મિદ્ધજીવો તો બધા અનાદારક જ છે પણ શરીરધારી જીવોમાં પણ વિગ્રહગતિવાળા જીવો જે ચૈત્ત્ય શુશ્રુધાનમાં અને કેવળ સમુદ્ધાતના ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમા મમયમાં વર્તમાન હોય છે તે બધા જીવો પણ અનાદારક હોય છે

આ જીવો સિવાય ચોવીસ દણ્ડના બધા જીવો આદારક અર્થાત્ પ્રતિસમય જોઈ રોમ અને કવન એ નણ પ્રકારના આદારોમાથી કાઈ પ્રકારનો આદાર લેજ છે

૧૮ શુ ઉપપાત દ્વાર

ગર્ભજ તથા સમૃદ્ધિમ તિર્યં, વિશ્લેષિત નાગક અને દેવો એટલા દણ્ડોમા સમય સમય પર જન્મ લેનાગઓની સખ્યા, સખ્યાત તેમજ અમખ્યાત હોય છે પણ અનન્ત સખ્યા હોતી નથી કારણ કે આ દણ્ડોમા જીવોની કુલ સખ્યા અસખ્યાત જ હોય છે

પ્રત્યેક મમયે જન્મ લેનારા ગર્ભજ મનુષ્યોની મખ્યા તો સખ્ય જ હોય છે કારણ કે તેની કુલ મખ્યા જ સખ્યાત હોય છે

વનસ્પતિકાયમા પ્રત્યેક મમયે જે યનાગ જીવો અનન્ત દોષ કે કારણ કે તેમાં સાધાગણુ વનસ્પતિકાનનો પણ મમાવેશ માય છે જે એક સાથે અનન્ત સખ્યામાં જ પેલ થના કરે છે

વનસ્પતિકાયની મિવાયના ગાકીના આગ સ્થાવરોમા પ્રત્યેક મમયે પેલ થનારા જીવોની સખ્યા અસખ્યાતથી વધારે કે ઓછી હોતી નથી સમયે સમયે જન્મ લેનારા સમૃદ્ધિમ મનુષ્યો પણ અમખ્યાત જ હોય છે

૧૯ શુ સ્થિતિ (આયુ) દ્વાર

આયુ (સ્થિતિ) ના જથ્થા (જોડામા જોડા) અને ઉત્કૃષ્ટ (વધારેમા વધારે) એવા બે વિભાજો છે —

(૧) જથ્થા આયુ —

પાય સ્થાવર, તણ વિશ્લેષિત ગર્ભજ મનુષ્ય અને ગર્ભજ તથા સમૃદ્ધિમ તિર્યં આ દસ દણ્ડોમાના જીવો જોડામા જોડા અન્તર્મુદ્ત સુધી અવસ્થા જીવે છે

‘દશ ભવનપતિઓ, વ્યંતર અને નારકો એ ઝોજામાં ઝોજા દસ હજાર વર્ષ સુધી છે

જ્યોતિષક દેવો ઝોજામાં ઝોજા એક પત્યોપમના આકાશમાં પ્રમાણ અને વૈમાનિક એક પત્યોપમપ્રમાણ અવસ્થા છે

સમુદ્ધિર્મ મનુષ્ય જન્ય તથા ઉત્કૃષ્ટ અન્તર્મૂર્ત સુધી જ છે

(૨) ઉત્કૃષ્ટ આયુ —

પૃથ્વીગાય—માવીસ હજાર	વર્ષ સુધી	ઉત્કૃષ્ટ	છે
સપ્તકાય—સાત	"	"	"
અગ્નિકાય—ત્રણ દિવસ	સુધી	"	"
વાયુકાય—ત્રણ હજાર	વર્ષ સુધી	"	"
વનસ્પતિકાય—દસ હજાર	"	"	"
દીપ્તિ—બાર વર્ષ	સુધી	"	"
ત્રીપ્તિ—ઝોગલપચાસ દિવસ	સુધી	"	"
ચતુરિન્દ્રિય—૭ મહિના	સુધી	"	"
અર્સની તિર્થ્ય પચેન્દ્રિય—કરોડ પૂર્વ	સુધી	"	"
ગર્ભજ મનુષ્ય તથા ગર્ભજ તિર્થ્ય ત્રણ પત્યોપમ	સુધી	"	"
અમુકકુમાર ભવનપતિ—મામરોપમથી થોડા વધારે	વર્ષ સુધી	"	"
બાળીના નર ભવનપતિઓ—એ પત્યોપમથી થોડાક	ઝોજા વર્ષ સુધી	"	"
અન્તર દેવો—એક પત્યોપમ વર્ષ	સુધી	"	"
જ્યોતિષક દેવો—એક લાખ વર્ષ એક પત્યોપમ વર્ષ	સુધી,	"	"
વૈમાનિક દેવો અને નારકો—તેનીસ સામરોપમ વર્ષ	સુધી,	"	"

ધર્મબોધ

- ૧ " હવિત કોઈ પણ ઉપાયે જરા, વ્યાધિ અને મૃત્યુથી રહિત થઈ શકતું નથી માટે કટ્યાણુને ઇચ્છનારા મનુષ્યે જરા પણ પ્રમાદ ન કરવો જરાથી ઘેરાયેવાનું રક્ષણ નથી એમ જાણવું પ્રમત્ત, અમથમશીલ અને હિંસક લોકો કેની રીતે રક્ષણ મેળવી શકે ?
- ૨ " જે માણસો દુર્બુદ્ધિથી પાપકર્મ કરીને ધન પેઠા કરે છે તેઓ વૈશ્યુક્ત થઈને નહીં માર્ગે જાય છે
- ૩ " ચાર જેમ પોને જ કરેલા મધિમૂળમા પકડાઈ જાય છે તેમ પાપકારી મનુષ્ય પોતે કરેલ કર્મોમા જ બધાય છે આ લોકમા અને પગલોકમા મમસ્ત પ્રજા પાપ કરીને પીડાય છે ગરણુ દે કરેલા કર્મોને લોગવ્યા સિવાય છૂટકો નથી
- ૪ " પોતાને માટે કે પરને માટે જે માણસ પાપકર્મો કરે છે તેના કૃણ તેને એકલાને જ લોગવવા પડે છે તે વખતે બધુઓ બધુતા દાખવી શકતા નથી
- ૫ " મોહવશ થયેલો પ્રાણી, જોયેની ખરી વસ્તુને પણ અવગણી ધનાદિમા આસક્તિ લાય છે પરંતુ ને પ્રમત્ત માણસ પાપકર્મના ફળોમાથી ધનાદિ વડે ભરી શકતો નથી
- ૬ " સૂતેલાઓની વચ્ચે પણ જંગતા રહેવું આશુપ્રજ પડિતે સૂતેલાઓનો વિશ્વાસ ન કરવો કાળ નિર્દય છે અને શરીર અળગ છે માટે અપ્રમત્ત રહીને સદાચરણ કરવું

- ૭ બધનવાળા મ્હાનમા સાવચેતીથી રહેવું સયમનો
લાભ થનો હોય ત્યાં સુધી જ હવિતને પોપણ બ્યારે
તે અસયમનું ઝાણુ ધાય ત્યારે તેનો નાશ કરવો
- ૮ “ નાગી ગીતે કેળવેલો તેમજ બજતજ્વાળો ઘોઠો જેમ
જીલ્લેના પાછો હકતો નથી તેમ મ્હવ્જીહ રોકનારો
મનુષ્ય જ નિર્વાણમાર્ગથી પાછો હકતો નથી
- ૯ “ ‘પહેલા નહિ સધાયુ તો પછી મવાશે’ એવી
શાશ્વતવાદી કંપના દરેકે પણ ત્યારે આયુષ્ય
શિથિલ જઈ જાય છે, શરીર તૂટના માટે છે અને
મોત નજીક આને જ ત્યારે તે જિન ધાય છે
- ૧૦ “ ઠોઈ સહેજમા વિચકને પામી શકતું નથી માટે
જાગૃત વાઓ ! કામનાઓ છોડી દો ! તથા સસારનું
સ્વરૂપ સમજી, મમભાવ ટેળવી, અમયમથી આત્માનું
રક્ષણ કરતા અપ્રમત્તપણે વિચરો
- ૧૧ “ મોહ હનવા પ્રયત્ન કરનારને વચ્ચે વચ્ચે ઘણા
પાથો આવે છે માટે તેમા ન ફસાતા આવધાનતાથી
અદ્વેષભાવે પ્રવૃત્તિ કરવી
- ૧૨ “ લલચાવનારા તે પાથો તરફ મનને જતું રોકવું,
ઝોધને અકુશમા રાખવો, માન ફેડવું, માયાનું
સેવન ન કરવું અને લોભનો ત્યાગ કરવો ”

ભગવાન મહાવીરની ૧૪મી-ધાઓ કીમત એક રૂપિયો
ભગવાન મહાવીરના ૬૦ પામકો કીમત આર આના

અનુવાદક

પતિત બેચરદામણ

[ઉપરના બન્ને જૈન ગ્રાંથમંત્રોના અનુવાદોમાં છપવ રહ્યાં નહોતાં પારખી
અમણી ભગવાન મહાવીરે આખી મનુષ્યજાતિ માટે આપેલા ધર્માનુસંધાનો
નિર્ણય છે કાકા કાલેલકરની દૃષ્ટિ અને બોધ 'નામની વિચારણીય પ્રત્યા
વના ઉપરાંત મેં અને એ તે દિપ્તિને તેમજ કડીન સંપ્રદાયના મારા પાસ
આપવામાં આવેલ છે]

જૈન દૃષ્ટિએ પ્રજાચર્ય નિચાર કીમત પાંચ આના

લેખક

પતિત સુખલાલજી તથા પતિત બેચરદાસજી

[પૂર્વ મહાત્માજીના કહેવાથી પ્રજાચર્ય એવા મહાન વિષય ઉપર બન્ને
પતિતોએ ખૂબ શ્રમ અને વિચારપૂર્ણ શ્રેષ્ઠ કર્યું છે સાથે કાકા કાલેલકરે
'અમૃત ધર્મ' નામનો સુદર આશુખ લખી આપેલ છે]

વિવાદો અને સુવકોને (દ્વિતીય આવૃત્તિ) કીમત ચાર આના

સંચાલક

શાન્તિલાલ વનમાળી શેઠ

[પ્રસ્તુત પુસ્તકના વિવાદો અને સુવકોને છપવમાં ઉપયોગી થઈ શકે
તેવા પ્રજાચર્ય વિષયક વિષયોનું સંપાદન કરવામાં આવ્યું છે]

પ્રકાશક ગૂર્જર અથરતન કાર્યાલય અમદાવાદ

